

Móser Zoltán

ÁLMODIK A MÚLT

**Kicsiknek és nagyoknak,
a Dunán innen, és a Dunán túl**

E kötet a Fejér Megyei Önkormányzatnak és a
Szekszárd Megyei Jogú Város Önkormányzatának
anyagi támogatása nélkül nem jelenhetett volna meg.
Ezért a kiadó is, a szerző is hálásan köszöni az önzetlen segítséget.

*„- Az álom a legjobb kalauz - mondta a
vendég. - Nem az éjszakai álom. Hanem amit
ültében-jártában csinál magának az ember.
Magának meg a világnak.”*

Illyés Gyula

TARTALOM

BEVEZETŐ HELYETT

I. A MÚLT TÖREDÉKEI

Julianus három útja

(A magyarság őstörténetéről és a Bicinia Hungaricáról)

Síppal, dobbal és (nádi)hegedűvel

(A fejér és zöld farsangról, valamint három hangszerről)

A magyarok szimfóniája

(Mit is hallott Gellért püspök?)

Melyik István, melyik király?

(Egy vértanúról, egy királyról és egy fejedelemről)

Szent és pogány

(Rex Ladislaus)

Várkörjárás

(Változatok egy gyermekjátékdalra)

II. HA TÓTÁGAST ÁLL A VILÁG

Farsang és Böjt csatája

(Üzték már a Farsangot)

Eszem-iszom ország

(Eldorádó)

Borjúnyerítés és királysóhaj

(Fordított világ)

Ballag Babi a berekben...

(Láncversekről és dalokról egy „ehető” vers kapcsán)

III. SZÁZARCÚ JELKÉP

Messze túl

(Ki játszik ilyet?)

Piros betűs ünnepek

(Pogányok és keresztények)

IV. A LEGRÖVIDEBB ÉS A LEGHOSSZABB NAPRÓL

Egy kép szögletéből Betlehembe

(Szent Ferencre gondolva)

Hosszú, mint a Szent Iván napi ének

(Rejtett kincseink)

UTÓSZÓ

MELLÉKLET

BIBLIOGRÁFIA

BEVEZETŐ HELYETT

Kedves Barátom!

Elmesélem, hogy mi minden történt ma, 1996. június 16-án velem. Azzal kezdem, hogy igen korán felébredtem: a nyugtalan álmom miatt, vagy a kutya ugatása miatt, nem tudom, de már 5 óra után fenn voltam, s nem tudtam elszunnyadni. Az első gondolatom az volt, hogy a tegnap befejezett kézirat egyes részeinek sorrendjét meg kell változtatni, és okvetlen ide iktatni a Szent Istvánról és Szent Lászlóról szóló részt.

Azután meghallgattam a 6 órás híreket: ebből megtudtam, hogy az atlantai olimpián újabb érmet nem nyertünk, de egy óra múlva már azt is bementék, hogy bomba robbant az egyik parkban, ahol koncert volt. Ezután megborotválkoztam, megmosakodtam, reggeliztem és indultam Budapestre Borbálával és nehéz csomagjaival, hogy a pályaudvaron feltegyük egy Londonba tartó autóbuszra, ahol életének egy különös és szokatlan éve kezdődik. (Holnap majd megtudom, hogy milyen volt az út, milyen az átkelés a Csatornán, és milyen a megérkezés?)

Mindez 6-7 órával ezelőtt történt. Közben hazafelé jövet még be kellett mennem egy csomagért a Csepel szigetre is. Mert a honfoglalásról és Anonymusról írtam, ezért tudom, bár a felismerés váratlan volt számomra is, hisz én ott, ezen az ismeretlen helyen utcát kerestem csupán, hogy ahol én járok, szinte teljes pontossággal itt járt, csak épp 1100 évvel ezelőtt Árpád fejedelem és a többi vezér! A honfoglaló sereg Anonymus szerint innen indult el a jelenlegi káposztásmegyeri és békásmegyeri révhez, hogy átkeljen a Dunán túlra. (Ez a vereckei átkelés után a második legfontosabb esemény lehetett őseink 1000 éves történetében.)

Itthon aztán elővettem a kéziratot, javítottam és igazgattam, miközben hol a Muzsikás együttes szólt, hol Mozart a lemezjátszón. Természetesen Borbálára gondoltam a legtöbbször: az órát nézve gondoltam, hogy most már valószínűleg elhagyhatták a Dunát és az osztrák határt Passaunál, és Németországban járnak: ott, ahol a kalandozó magyarok vereséget szenvedtek. De lefekvés előtt a térkép fölé hajolva vettem észre, hogy az útja során, néhány óra múlva, hajnal felé a Németalföldön megy keresztül. Brüsszel után elmegy Gentbe, Brugge mellett, hogy Oostendénél majd kompra szálljon. (Mint Széchényi István?) Talán még elinduláskor sem gondolt arra, hogy kedvenc képe és szakdolgozati témája szülőhelyén fog átrobogni. Ez a kép (Bruegel: Gyermekjátékok)¹ itt hangsúlyosan szerepel: két fejezetben külön is szólunk erről. Így talán Ő volt ott az egyetlen, aki tudta, ha az izgalom közben eszébe jutott, hogy ott a gyerekek 500 évvel ezelőtt mit is játszottak és hogyan?! (Ehhez az éjszaka jó kalauznak is kínálkozhatott.) De immár azt is tudta, hogy 800-1000 kilométerre visszafelé, itt a Kárpát medencében félezer év múltán még ismerték azokat a játékokat.

Ezért is gondolhattam ezen a - kitüntetett? különös? túlságosan sok izgalmat és élményt jelentő - napon annyiszor arra, hogy mi volt itt 500 évvel, és mi 1000 évvel ezelőtt?! És mi történt eleinkkel másfél ezer éve? S mi volt itt, mi volt ott?

Természetesen teljes pontossággal nem tudunk erre válaszolni, s én sem merészkedek ilyen mély és veszélyes vizekre. Ám helyette elmondom néhány álmomat. Ezt, a mottóban foglaltak alapján mondom én éber álomnak, vagy fél-álomnak, elalvás előtti álomnak. Ez azért történhetett meg velem, és hál' Istennek sokszor volt ilyen, mert fel voltam készülve ezek befogadására, értékelésére, meglátására. Ezt mondjuk a látva látásnak, ami azt is jelenti, hogy ekkor velem mindig együtt álmodott a múlt.

Olyan ez, teszem hozzá, mint a történelem (és elsősorban az is), de mégsem egészen az, sőt sokszor nagyon is különbözik attól. Ezért magyarázat helyett inkább Madách remekművével hozakodnék elő, de itt és most a tragédia helyett játék és mese lesz. S még egyszer mondom: álom, szép álom, éber álom.

¹ Pieter Bruegelről elég sokszor lesz szó, ezért a helyes kiejtését ideírjuk: Píter Bröghel.

I. A MÚLT TÖREDÉKEI

„Milyen műveltséggel érkezett a magyarság a mai hazájába? Olyan kérdés ez, amely régóta foglalkoztatja a tudományt és az olvasóközönséget. Magas volt-e az a műveltség, vagy alacsony, mi minden volt benne, hogy fejlődött a honfoglalás előtt, és mi maradt meg belőle a későbbi századokban? És milyennek látszik benne maga a magyarság, milyen magatartás, milyen ízlés működött alakulásában?”

(Vargyas Lajos)

JULIANUS HÁROM ÚTJA

(A magyarság őstörténetéről és a Bicinia Hungaricáról)

1. Beszél a folyó

Három ember áll a parton: Magor, Merjak, és Csubokszár. Három szerény, nyugodt és békés vitéz. Ott állnak a magos parton, alattok tájékosan, vidáman-haragosan árad a folyó. A beszédit hallgatják. A beszédit hallgassuk:

- Én vagyok az Etil.² Folyóvizem mentén sarjadzott, növekedett hajtás Ti vagytok. Ti már nem emlékeztek rám, de én emlékszem mindhármatokra...

- Emlékszem hajatok színére, asszonyaitok hajlóspálca termetére...

- Emlékszem gyermeki játékaikra, fűzfasípotokra, bikahólyag dudákra, dobokra, sámánaitokra, szent szokásaikra...

- Emlékszem sátorverő örömtökre, sátratok melegére, állataitok jó szagára, vezérlő csillagaitokra, vezéreikre...

- Az újszülöttet védő állataitokra, a Jó és a Rossz szellemeknek bemutatott áldozataitokra, áldó imáikra, ősi isteneikre, halotti toraikat, faragott fejfáitokra, faragott bálványaitokra, áldozó berkeikre, varázsigéikre; hangos jajra s panaszos dalra, sírásra, sikongásra, dúdászóra...

- Szivárványos hangotokra: dúdoló énekeikre, dobolás táncaitokra, fegyvertáncaitokra; a fegyverkovácsokra, az íjkészítőkre is; az íjvonó vad erőtökre, vadat kergető szittya erőtökre, dárdavető mozdulataitokra; halat fogó örömtökre, ménesterelő örömtökre; menyasszonyszöktető vágtaikra, lovas versenyeikre; fehér lóáldozatokra...

- Közös szavaitokra... De Ti, ezekre emlékeztek-e még!?

A három vitéz egymásra nézett és figyelt. Figyelték a daloló, beszédes szavakat:

- *Kender, komló, ser...gyűrű, gyöngy, tükör...tinó, toklyó, üvecs, ökör...kút, kapu, karó...sátor, sárkány...búza, balta, béka, béke...bölcső, koporsó...hír, kín...gyász, gyom, gyarló...ünnep...*³

Ahogy mondta a Folyó-anyácska, ahogy sorolta e szavakat, úgy bólogattak, mert ismerték mindegyiket.

- Te, Magor kinek ágyékából a magyar nemzet áradt, hosszú utat bejártál, messzire eltávoztál - egészen a Duna két partjáig. Ti ketten itt maradtatok közelemben: Te, Merjak, ki a mari⁴

² Az ótörök **Etil (Itil)** a Volga ősi neve volt. (**Attila** nevét is innen származtatják.)

³ **tinó** = kétéves tehén; **toklyó** = bárány egyéves korig; **üvecs** = másodéves juh

⁴ **mari**: a mordvinhoz legközelebb álló, finnugor nyelvet beszélő nép, akik zömmel a Volga nagy kanyarja táján élnek. (1959-ben félmillióan voltak.) A **mari** szó, mellyel saját magukat nevezik, eredetileg 'ember, férfi' jelentésben volt használatos. Eredete nincs megnyugtatóan tisztázva. A másik elnevezésük, a **cseremis**, amelyet ők maguk nem használnak, az orosz nyelv közvetítésével terjedt el világszerte. Népzene kutatóink, elsősorban Kodály és Bartók, sok feltűnő egyezést mutattak ki a magyar és a cseremis népi dallamok között.

nemzetet alapítottad, a bal partomon telepedtél meg népeddel; s Te, Csubokszár, a csuvas⁵ nemzet szülője a bal partomon maradtál...

- Kétezer éve váltatok el. Ami volt, arra csak én emlékszem. De néha egy-egy szóban, egy-egy szólásban de még inkább régi dalban, énekben a régi múlt, a régi örökség nektek is eszetekbe jut. Ezért hát Magor, Merjak, és Csubokszár mondom nektek és kérem Tőletek: hallgassatok mesét, járjatok táncot, daloljatok és énekeljete! Így emlékezzetek majd rám és emlékezzetek egymásra...!

- Beszédem végzém: daloljatok, énekeljete...daloljatok, énekeljete...

2. Magna Hungáriában élnek magyarok

Sok évvel ezelőtt írtam le ezt a költött mondát egy csebokszári (csuvasföldi) utazás élményeinek hatása alatt. Julianus harmadik útját készültem megírni de csak eddig jutottam, amit így folytatni nem nagyon lehetett. És amikor újra nekirugaszkodtam volna észrevettem, hogy ezt már megírta egy költőtársunk, méghozzá ugyanilyen címen. Nem baj, akkor én a negyedikről írok, de hát erről is szólt előttem már valaki. (Sőt! Ötödikként egy különös kései találkozásról is írt egy vogul költő⁶ hosszú és szép verset.)

Így hát ezt tovább fokozni, ilyen címen tovább írni nem volna szerencsés. Helyette önként adódott az a megoldás, hogy sorra vegyem ezeket az utakat, s azután egy közös útról, a zene segítségével könnyen bejárható nagy útról próbáljak szólni.

Mindenek előtt Julianus barátról kell megemlékeznünk, akinek életsorsáról keveset tudunk. Szobra egyébként ott látható a budai várban a volt domonkosrendi kolostor mellett, a Halászbástya előtt. Életéről és útjáról Kodolányi János kétrészes, vaskos regényt írt.

Julián, Julianus fráter domonkosrendi barát⁷ volt, aki - társaival - kétszer indult el a keleten maradt magyarok felkutatására Magna Hungariába (Nagy-Magyarországba). Hite és rendje feladata szerint elsősorban missziós, hittérítő szándékkal.

Első keleti útjára minden valószínűség szerint az 1235-36. évben került sor. Julianus ennek az útnak az élményét nem írta le, hanem az ő elbeszélése alapján 1237-ben a pápai kúria számára az ugyancsak domonkos rendi Riccardus barát készítette „úti beszámolót”, jelentést. E jelentésből kiderül, hogy „régiben” olvasták, „hogyan keleten, Magna Hungariában élnek magyarok, de nem tudták, hogy hol, s ezért 1232 táján négy domonkost küldtek felkutatásukra. Négyük közül három elpusztult, s csak egy, Ottó tért vissza, utolsó erejét megfeszítve. Halálos ágyán elmondta, hogy merre lehet megtalálni a keleti magyarokat. Az ő útmutatását követve Béla herceg költségén indult el Julianus nevezetes kutatóútjára.

⁵ a **csuvas** nép a Volga középső folyásánál él, a török nyelvcsalád egyik ágának, a bolgár-török nyelvet beszélő népeknek egyetlen élő utóda. A tudomány által még véglegesen el nem döntött körülmények között a magyarság a honfoglalás előtt szoros kapcsolatban élt a bolgár-törökökkel és biztosra vehető, hogy nemcsak szókincsünk, hanem ösköltészetünk és népzene is gazdagodott bolgár török elemekkel.

⁶ **Shestakov, Juvan(1937-)**: manysi (vogul) költő, író, publicista. Nagyapja még sámán, apja kolhoznok volt. 1957-től publikál. Azóta Európa-szerte elismert költő lett, önálló köteteinek száma megközelíti a félszázat. Műveit az első időkben kizárólag anyanyelvén írta. A fent említett verse magyarul az 1985-ben megjelent JULIÁN RÁM TALÁLT című, válogatott verseit tartalmazó kötetben található. Az utóbbi időben egyre többször fordult meg Magyarországon.

⁷ **domonkos barátok**: Magyarországon a domonkosok 1121-ben telepedtek meg; az első domonkos kolostorok Székesfehérvárott, Pesten, Esztergomban és Pécsen létesültek. A legjelentősebb a pesti kolostor volt; valószínűleg ez volt Julianusék otthona.

Mivel útirányuk Konstantinápolyba és a Krím félszigeten át vezetett és hosszabb időt töltöttek az itt lakó alánok vagy jászok, a mai oszétok elei között, csaknem bizonyos, hogy Ottó a szavárd magyarokat kereste és feléjük irányította követőit. De mivel nem keltek át a Kaukázuson, nem találták meg maradékaikat. Hathónapos hiábavaló keresés után, miután élelmük és pénzük is elfogyott, két társukat hazairányították, Julianus pedig Gerhardus nevű társával gyalog észak felé indult, a másik távoli ország felé, ahol magyarokról tudtak. A Volgától keletre lakó magyaroktól már a Magyarországra járatos volgai bolgár kereskedőktől is hallhattak, Anonymus éppenséggel ide helyezte az őshazát, s innen vezette el a magyarokat Szuszdalon és Kijeven át a Kárpát-medencébe.

Julianus társa a lakatlan pusztákon át vezető egyhónapos gyalogúton annyira elcsigázódott, hogy egy Volga menti mohamedán városban meghalt. Julianus egy mohamedán pap szolgájaként egyedül ment tovább Volgai Bolgárországba. A Volga és Káma összefolyása körül fekvő, fejlett gazdasággal és művelődéssel rendelkező mohamedán ország fővárosa a keleti oldalon fekvő Bolgari volt. Itt találkozott össze Julianus egy magyar asszonnyal, aki oda ment férjhez.” Ő magyarázta el, hogy kétnapi járóföldre hol, merre is laknak a magyarok. „Megtalálta pedig őket a nagy Etil folyó mellett. Kik látván őt, s megértvén, hogy keresztény magyar, nagyon örvendeztek megérkezése felett. Körülvezették őt házaikban és falvaikban és keresztény magyar véreik királyáról és országáról behatóan tudakolódtak.”

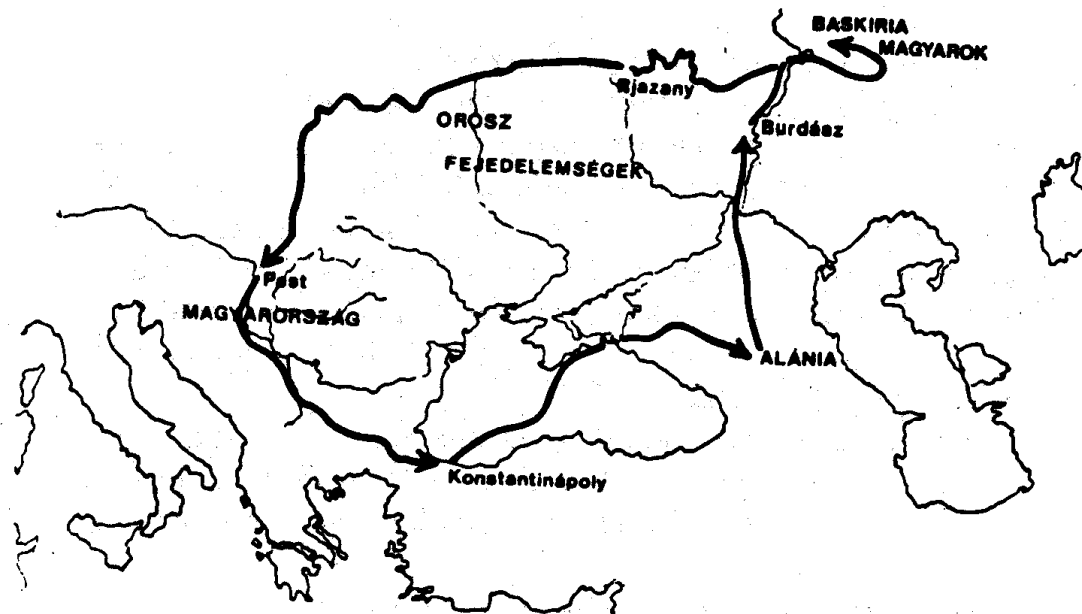
A folytatást és megjelenítést a továbbiakban Arany Jánostól vesszük, aki - valószínűleg Riccardus jelentése alapján - Az utolsó magyar című, töredékben maradt versében így ír erről a találkozásról és fogadtatásról:

”...egy nap az Etelen
Zarándok férfi megjelen,
Hozván nekik hírt messziről,
Az elszakadt vérek felől.
Szemnek idegen volt az ősz,
De fülnek édes ismerős.
Fedé alakját durva öltöny,
Ember olyat nem lát e földön.
Daróca hosszú, barna-pej;
Egy köntössel ruházva fel,
Tarkó, derék s a többi rész;
Fedetlen csak az arc, a kéz.
Csipőit nem övezte szablya,
Öve silány kötél darabja;
Fegyver helyett csak gyámoló
Hosszú bot a kézbenvaló;
Nem is volt rajta semmi vas,
Tekintete nem harcias:
Szakálla simán összefolyt,
Ajkán ezüsből függe rojt;
Békés az arc, szívet megnyerő:
Táltos vala - szent ember ő.
De mint az édes anyatét,
Mit csecsemőnek szívni kéj -
Hozzátapad kacsóival,
Kis lába fickánd, mint a hal -:
Úgy folyt magyar nyelven a szó,

Testvéreink hírét hozó;
 És aszerint csüggött szaván
 A hű rokonszív, mind ahány.
 Beszélte a múltat s mait:
 A bujdosók nagy harcait;
 Hogy vítta meg a kincses Kárpát
 Havas bércét Álmosfi Árpád;
 A szép hazát, mely Etelé,
 S örökje volt, hogyan lelé:
 Világgá onnan a bitangot
 Hogy űzte, mint gyors szél katangot.
 Beszélte még a tisztas ajk,
 Árpád nemén hogy kele Vajk:
 Ez koronát fejére tőn,
 István nevet viseli vőn;
 Népének ez törvényt ada,
 Nagy volt tanácsa, mint hada;
 Elődi nyertét örököül
 Megállatá, hogy a magyart
 Duna s Tisza két víz mögűl,
 Míg napok, éjek láncát tart,
 Ne űzné ki se csel, se kard.
 Így több királyt az idegen,
 Számlála húszat kereken,
 Felhozta Endrét, barna Bélát,
 Dicsérte László hős acélát,
 És többet ily nevet sokat,
 Említ vala meg másokat,
 Kit tettiről, kit név szerint, -
 Árpád hatalmas vére mind.
 Most Béla - mondá - huszadik
 Király immár uralkodik:
 Alatta rend, alatta béke,
 Rablónak ott nincs menedéke...” stb.

Julianus - akit Arany János a följegyzések alapján valószínűleg hüen, hitelesen jelenített meg - hamarosan, 1236 nyarán, amikor megtudta, hogy az öt napi járóföldre állomásozó hatalmas mongol sereg Németország megtámadására készül, hazaindult. A mordvinok földjén, Oroszországon és Lengyelországon keresztül karácsony második napján (dec. 26.) ért a szepességi kapunál magyar földre.

A megérkezés után küldte el Riccardus barát a jelentését. Ezt IX. Gergely pápa olyan fontosnak tartotta, hogy magát Julianust is személyes megjelenésre Rómába rendelte. „Ezalatt további négy domonkóst küldtek Szuszdálon át a magyarokhoz, akik a mordvin földön már a tatárok elől menekülő magyarokkal találkoztak. A mongolok ugyanis már 1236 végén elfoglalták Magna Hungariát és Volgai Bolgárországot. A szuszdali fejedelem azonban visszarendelte a római egyház térítőit keleti útjukról. Ezek közül kettő megkísérelte, hogy a tatároknak behódolt mordvinok földjén át jusson Keletre, de örökre nyomuk veszett.”

Ezalatt, 1237 tavaszán, Rómából való visszatérése után Julianus elindult három társával - az említett szerzetesek után - második útjára. Száz nap alatt, 1237 nyarán elért Szuszdálba, de tovább azonban nem haladhatott. Itt ugyanis „menekülő magyarokkal, bolgárokkal és oroszokkal beszélve megbizonyosodott arról, hogy a Volgán túli Nagy Magyarország elpusztult, s a mongolok a folyók befagyását várják, hogy Oroszországot megtámadják, további céljuk pedig Magyarország elpusztítása. A szuszdali fejedelemtől elhozta a mongol kán IV. Bélához intézett fenyegető levelét, melyet a mongol követől az oroszok vettek el. Ennek birtokában 1237-38 telén sietve jött haza, s megírta levelét a nyugati egyházfőknek.” A tatárok életéről szóló levélben Julianus barát felhívja a figyelmet a közelgő veszélyre - figyelmeztetése jogosultságát rövidesen a tatárjárás igazolja is -, de szólt, elsőként az európaiak közül, a tatárok eredetéről, szokásaikról, hadviselésükről, és a hozzá ért legendás hírek alapján hadrakerülésük okairól is.

Julianus, aki egyszerre kereste az őshazát, az ottmaradt testvéri magyarokat és egyszerre volt hittérítő is, félbemaradt útjáról szóló levelének végén így ír visszatérésének szomorú okáról: „Én pedig és társaim, látván a tatárok által elfoglalt földet, és megismerlélvén a megerősített vidéket, mivel már semmi gyümölcsöt nem szüretelhattünk, visszatértünk Magyarországra. Jóllehet sok hadsereg és rabló között haladtunk át, mégis az anyaszentegyház imáinak és kegyelmének támogatásával épen és sértetlenül eljutottunk szerzetestársainkhoz és a kolostorba.

Egyébként, hogy mi a teendő és cselekedni való, mikor ilyen isten ostora érkezik és közeleg a Krisztussal eljegyzett egyház fiaihoz, Szentségeit kitűnősége gondterhesen előre látni méltóztatik.”

3. Mennyi gyümölcsöt szüretelhetünk? avagy julianusi utak hétköznapiakra és ünnepekre

„Visszafordultunk, mivel már semmi gyümölcsöt nem szüretelhattunk” - olvastuk a fenti beszámolóban, amely a domonkosrendi szerzetes második útjáról szól. Mi most épp az ellenkezőjét állítjuk, amikor Julianus kései, mostani - hétköznapi és ünnepi - útjára hívjuk a kedves Olvasót. Pontosabban szólva a kései szüret reményében útra kelhetünk - együtt is, külön is - bármikor. Ehhez nekünk már nem kell pogány módra haját növesztetni, nem kell zarándokbotot kézbe venni, sőt egy lépést sem kell tenni, csak szállni, száguldani az ének, a dal

segítségével immáron nem a madár, a fecske, de a repülő segítségével. „Tündéri álmot szállítok reátok”, mondanám ismét Madách segítségével, bár ez - szintén tőle tudjuk -, tünékeny, rövid ideig tartó. Ezért itt az álomlátás ténye, annak emléke (hol is láttam én ezt? hol is álmodtam?) a fontos. Ám ehhez elengedhetetlen néhány népdal ismerete, felidézése. Vajon van-e olyan ifjú vagy felnőtt - függetlenül attól hogy szeret-e vagy tud-e énekelni -, aki ne ismerné a „Volt nekem egy kecském” kezdetű éneket?

Tempo giusto ♩ = 120

Volt nekem egy kecs-kém, tu- dod-e? Kert-be rekesz- tet-tem, tu-dod-e?

Meg-et-te a far- kas, tu- dod- e? Csak a szar-vát hagy- ta, lá- tod- e?

Mi az, ami ebben az énekben érdekes, feltűnő? A kotta jól mutatja, aki tanulta, tudja is, hogy a második sor hangsora az elsőnek pontos megfelelője, csak éppen mindegyik hang öt hanggal (kvinttel) lejjebb van. Ez a pentaton (ötfokú), kvintváltó magyar népdal a népzene leg-régibb, legősibb rétegéből való.

Három olyan fontos fogalom, kifejezés került elénk egy mondaton belül (magyar népdal - pentaton - kvintváltó) amely részletezőbb magyarázatra szorul. Ezért most egy rövid ideig álljunk meg az ígért julianusi úton. Magyarázatot a könyv témájának és céljának megfelelően Kodály Zoltántól veszünk.

„Mi a népdal?” - teszi fel egyik írásában a kérdést Kodály és ilyen választ ad:

„Erre eddig senki sem tudott pontosan megfelelni. Jobb lesz a kérdést így feltenni: mi az, amit a nép énekel? Ha ezzel a jelszóval kutatnák keresztül azt a rengeteg, sokféle anyagból összevegyült tömeget, amit az élő néphagyomány fenntartott, megállapítanák sokféle rétegződését, kiderítenék egyes darabok szerzőit, keletkezésük korát, irodalmi hatásokat: egyre több világosság derülne ma még megoldatlan kérdésekre. A sok rétegből valószínűleg két főréteg emelkedne ki, egyik: ami először városon, városban, művelt körben hangzott, s onnan terjedt lefelé; másik: ami falun termett, s fölfelé vagy ritkán hatolt, vagy sohasem hagyta el a falut.

Többszöri átrostálás után kiválna egy fajta, mely jóformán minden népnél közös: az ősi lelki alapréteg költészete, amely még a népek gyermekkorában a társadalmi tagozódás előtt keletkezhetett.

Ez az őslélek a később ráarakódott rafinált kultúra alatt is megmaradt, s időről időre megszólalt.(...)

Az elterjedés legfőbb módja: szájról szájra. Hallás után tanulják a dalt, néha leírják a szöveget, a legkevesebben vásárolják. Mivel a nyomtatott szöveg állandó ellenőrzése nincs meg, szöveg, dallam változásoknak van kitéve. Minden kedveltebb dalnak egész variáns-flórája keletkezik. Az elterjedés nem szorítkozik egy-egy társadalmi osztályra: a közös dalkincs áthidalja a korlátokat. Mindenki dalol: a dal a nemzeti élet egy része, nálunk: »nemzetfenntartó erő«. A zene és szöveg összetartozása oly szoros, hogy egyik a másik nélkül nem is él, egyik rögtön fölidézi a másikat.”

S ezzel máris ott vagyunk annál a fontos, izgalmas kérdésnél, hogy mi a magyar a népdalban, mi a magyar a zenében? Kodály válasza így szól:

„Van azonban nekünk éppen a zenében egy szilárd pontunk... ez a szilárd pont a népzene, annak is legősibb rétege.

Ha ugyanis kiválasztjuk, félretesszük a nép dalai közül mindazt, ami akár a szomszéd népekkel közös, akár a hazai vagy külföldi műzenéből származik, vagy bármilyen európai kultúra hatására mutat, ami marad, alig lehet más, mint a honfoglaló nép ősi természetes zenéje.

Tudjuk, hogy a honfoglaló magyarság nem volt egységes faji képlet, hanem több annál, magasabbrendű valami: különböző eredetű, sőt nyelvű népeknek hadi, politikai és kulturális szervezete. Lehet, hogy e néptörzsek zenéje is többféle volt eleinte. De ahogy kialakult az egységes nyelv, úgy alakulhatott ki az egységes zene, talán eredetileg ellentmondó formaelvek kiegyenlítésével. Két ilyen elv együtt is, külön is, máig élő valóság népdalainkban. Egyik az ötfokúság⁸ elve, másik a párhuzamos szerkezeté.”⁹

Kodály Zoltán rögtön az első népdalgyűjtő útján, 1905-ben felfigyelt egy különös népdalra:

Kalapom a Tiszán úszkál, Subám zálog a bírónál.
De a szívem itten dobog, Forró lángja feléd lobog.

Poco parlando

1. Kalapom a Tiszán úszkál, Subám zálog a bírónál.
Puro lahet boktenet - yan Šümet-kálet möldöldeš
De a szívem itten lo-bog, Forró lángja feléd lo - bog.
osal lahet boktenet - yan Šümet-kálet kürlöldeš

⁸ **pentatónia-ötfokú hangnem:** régi és népi kultúrák hangrendszere. Az ötfokúság **hangközrendjének** eredete általában tiszta kvintek sorozta (f-c-g-d-a); ugyanezek a hangok skálában csoportosítva: f-g-a-c-d, illetve d-f-g-a-c. Előbbi a kínai zene, utóbbi a **magyar népdalok** jelentős részének hangneme. A kvint-sorozat következő két lépcsőfoka az e-h is előfordul e hangrendszerben, ha mellékes szerepben is. A dallamok természetesen akármilyen más hangon is kezdődhetnek, de a hangközök rendje érvényben maradt. (In: Darvas Gábor: Zenei minilexikon, Bp., 1974. 205.1.)

⁹ **párhuzamos szerkezet - kvintváltás:** a dallamstrófa két szakaszból áll: a második rész nem más, mint az elsőnek egy kvinttel (öt hanggal) lejjebb való megismétlése.

Miért fontos ezt felemlíteni? A zenei rokonság, a hasonlóság okán: ugyanis ennek a dallamnak variánsai megtalálhatók a mari (cseremisiz) és csuvas¹⁰ népzeneben is! Sőt: Kodály és Bartók a későbbiekben számos egyéb népdal hasonlóságát, egyezését találta meg. „Mi következik a felhozott egyeztetésekből? - teszi fel a kérdést Kodály Zoltán - Véletlen ez? Hisz az egyes zenei alapelemek egymástól távol élő, különböző népeknél érintkezés nélkül is hasonlókká fejlődhetnek.”

Csak hogy „a dallamszerkezet, frazeológia (kifejezőmód, előadásmód), ritmus ily feltűnő, lényegbeli egyezése nem lehet véletlen. Itt már érintkezést, vagy közös forrást kell feltenni. Ha ilyeneket találunk egyrészt a magyarságnál, másrészt annak a keleti népközösségnek mai maradványainál, melyből a magyarság egykor kiszakadt: nem képzelhető másképp, minthogy már a magyarság kiválása előtt is megvolt az akkori közösségben, s a magyarság nyelvével együtt, ősi örökségként hozta magával régi hazájából. A magyarság ma legszélső, idehajlott ága a nagy ázsiai zenekultúra évezredes fájának, mely Kínától Közép-Ázsián át a Fekete-tengerig lakó különböző népek lelkében gyökeredzik.”

Így minden valószínűség szerint a régi, ősi pentaton dalaink a honfoglalók kultúrájának is tartozékai voltak.

4. Mit rejt az ének? Hová vezet a dal?

Ezzel visszaérkeztünk a nagy utat bejárt domonkosrendi baráthoz s a távoli őshaza homályba vesző képéhez. Vagyis a címben ígért julianusi úthoz, ahová az idézett dalok vezettek bennünket: a Volga-könyökig, a cseremiszek és csuvasok közé, akikről - mondát, álmodat költve - a legelején szövegtünk. Most bővítenénk a példatárunkat, s két olyan dalt idézünk, amelyek - lehet, hogy ismerősek - ugyanezt vezetnek.

*Apácska, mért vagy szomorú, hogy jöttem?
Hisz nem akarom a lovadat szekerembe befogni!
Anyácskám, mért vagy szomorú, hogy jöttem?
Hisz nem akarom a tehénkédet a jászoltól elkötni.
(Devecseri G. ford.)*

Ez a népdal a BICINIA HUNGARICA IV. füzetéből való (134. sz.), csakúgy, mint a következő, a 129. számú:

*Házunk előtt áll apám,
vaskos, szép tölgyfa.
Néz utánam, néz utánam,
ott marad sírva.*

*Házunk mellett áll anyám,
rezgő szép hársfa.
Néz utánam, néz utánam,
ott marad sírva.
(Weöres S. ford.)*

¹⁰ a cseremisiz (mari) és a csuvas népről lásd a 6. lap alján lévő jegyzetet.

Itt mi most elsősorban a dallamról beszélünk, de érdemes odafigyelni a szövegre is, hisz a remekbe szabott magyar népdalok és balladák rokona. Egyébként mindkét ének kvintváltó, pentaton ének - így is rokon -, s mindkettő mari (cseremis) népdal. Ezeket hallgatva vagy énekelve járhatjuk be pillanatok alatt a felfedező, őshazát kereső julianusi utat. Így érezte, erre gondolt Kodály is. Most a BICINIA HUNGARICA IV. füzetének előszavából idézünk egy hosszabb részt. (Ez a füzet több mint félszáz cseremis népdalnak a kétszólamú feldolgozását tartalmazza.)

JULIANUS NYOMÁBAN

„Emlekezzenk regiekrel
Az szythiaban rekedtekrel”

IV. Béla királyunk elküldte Julianuszt, hogy megkeresse az őshazában maradt magyarokat. Nem azért, hogy visszatérjen hozzájuk, hanem hogy őket hívja ide, az európai magyarságot megerősíteni.

Béla király nem kaphatott segítséget a keleti testvérektől. Magna Hungariát elsöpörte a tatárjárás. De nem nyomtalanul. Néhány dallam ma is egyformán szól a Duna és a Volga mentén, másfélezer esztendő és háromezer kilométer távolságán keresztül. Mit üzen nekünk ez a zene? Azt, hogy addig élünk, míg nem feledjük, mik vagyunk.

Mi sem akarunk visszatérni az őshazába. Ami megtartott Európában idáig, majdcsak megtart ezután is. Mi lehet az? Nem az, amiben alkalmazkodtunk, hasonlók lettünk környezetünkhöz, hanem amiben különbözünk tőle. Hisz, ha mindenben hasonlókká lettünk volna, eltűnt volna a magyarság.

Így sokat letett mivoltából ezer év alatt. De megtartotta külön lelkeségét. Annak két legmegfoghatóbb megnyilvánulása: a nyelv és zene.

*Ez a zene különbözik minden szomszédunkétól, de - csodálkozva látjuk egy idő óta - meglepően egyezik az egykori Magna Hungaria táján lakó népekével. Ma már ott nem értik a magyar szót. De a zenére ma is áll, amit hétszáz éve a nyelvről mondott Julianusz útjának leírója: „**Omnio habent Ungaricum idioma et intelligebant eum, et ipse eos.**”¹¹*

A fenti idézet elolvasása után a kedves Olvasó is bizonyára egyet ért velem, ha azt mondom, hogy Kodály Zoltán segítségével látszólag a népdalról szóltunk, valójában azonban a múltról beszéltünk. Arról a múltról és azokról a népdalokról, amelyek Kodálllyal együtt még ma is üzennek s figyelmeztetnek. Röviden talán csak ennyi az üzenet: „*addig élünk, míg nem feledjük, mik vagyunk.*” Hogy kik vagyunk, hogy honnan jöttünk!

¹¹ „...mivel teljesen magyar a nyelvük, megértették őt és ő is azokat.”

SÍPPAL, DOBBAL ÉS (NÁDI)HEGEDŰVEL
(*A fehér és zöld farsangról, valamint három hangszerről*)

*Gólya, gólya, gilice,
Mitől véres a lábad?
Török/Görög gyerek elvágta,
Magyar gyerek gyógyítja,
Síppal, dobbal, nádi hegedűvel.*

*

*Gólya, gólya, gilice
Ki lányát vetted el?
„A tengeri bokrosét.”
Mivel vitted haza?
„Síppal, dobbal, Nádi hegedűvel.”
Mér' véres a te lábad?
„Azér' véres az én lábom,
Száras gáton átalmentem
Kerekas erdőn leszállottam,
Párna haját varrtam.
Két pénzen eladtam,
Százszor is megbántam.”*

Török, görög, magyar gyerek

Ki ne ismerné e két kis éneket? Valószínűleg már óvodában megtanulta mindenki, később esetleg Kodály gyermekkari műveként is találkozott vele: hallotta vagy énekelte. Kodály Zoltán Kiss Áronnak a *Magyar gyermekjáték-gyűjteményében* bukkant rá először. Szövege is, dallama is Nagyszalontáról való: Arany János is így ismerte. E népdalgyűjteményt később Gyulai Ágosttal együtt, 1952-ben közösen rendezték sajtó alá. Mert Kiss Áronnál, és az azóta megjelent gyűjteményekben több szöveges, vagy énekelt változata is megtalálható, ezért most a fenti kettő mellé az összevetés kedvéért még néhányat kiválasztottunk.

*Gólyabácsi, gólya'!
Hol voltál azóta?
A csengeri tóra.
Ki lányát vetted el?
A kis Kócsináját.
Mivel hoztad haza?
Síppal, dobbal, nyári hegedűvel,
Selyem keszkenővel.
(Kömörő, Szatmár vm. Magyar Nyelvőr III.k. 384. l).*

*Gólya, gólya, gelicze,
Ki lányát vetted el?
A szolgabíróét.
Mivel vitted haza?
Síppal, dobbal, nádi hegedűvel.
Mért véres a te lábad?*

*Mért véres az én lábom?
Száras gallyat átalléptem.
Diófára felrepültem.
Párnahajat varrtam,
Száz pénzen eladtam,
Százszor is megbántam.
(N.-Várad)*

Felelgetős mondóka:

*Gólya bácsi, gólya,
Hol voltál azóta?
A tengeri tóban.
Mért voltál a tóban?
Házasodni voltam.
Ki lányát vetted el?
A kis Kocsinéét.
Mivel hoztad haza?
Síppal, dobbal,
Nádi hegedűvel,
Selyem keszkenővel.
(Tornyos, Bács-Bodrog vm.)*

És még néhány részlet egy mai bihari gyűjtésből:

*Gólya, gólya, gilicze,
Kivel jöttél haza?
Nádi hegedűvel,
Petrezselyemfűvel.
(Érkötvélyes)*

*Gólya, gólya, gilicze,
Ki jányát vetted el?
A tengeri bokrosét.
Mivel vitted haza?
Síppal, dobbal,
Nádi hegedűvel.
(Nagyszalonta, Köröstárkány)*

Mivel vitted haza?

A népzene kutató Borsai Ilona, a magyar népi gyermekjátékok és dalok szakértője, a dallamokra is figyelve így foglalja röviden össze mindazt, amit a gólyáról szóló énekekről, mondókákról - vagy ahogy Arany János nevezte: köszöntőkről - tudnunk kell:

A téli elvándorlásból visszaérkező gólyákat igen sokféle mondókával szokták fogadni. Egyekben az a hiedelem tükröződik, hogy ha a gólya megkerüli a házat, szerencsét hoz:

*Gólya, gólya, kerüld meg a házunkat,
Neked adom az arany kulcsomat!*

*

*Gólya, gólya gilice, kendervágó vadréce,
Látom lábad, piros cipellődet,
Addig nem adom oda öreganyád kulcsát, míg
vagy ezret nem kerülsz!*

Tavasszal a gólyák megpillantásakor éneklik, egyes helyeken, pl. a Győr-Sopron megyei Farádon, kezüket keresztbe téve a gólya felé hajlonganak. Az utolsó sort deklamálva mondják.

A legrégebbi motívumokat a legelején idézett két példánk szövegében találjuk. Erről a szöveg-típusról írta 1901-ben Ernyei Pál, hogy a múlt század 70-es éveinek elején Csallóközben a gyermekek „tavasz közeledtével, József nap táján, ezzel a kis versikével szoktak gólyát várni. S leírja azt is, hogy ilyenkor „a gelléri gyerekek sípot fűzfából, dobót bádóg edény fenekéből, vagy bádóg fedőből, hegedűt pedig felhasított s felpackelt nád-ízekből rögtönöztek.” Már Ernyei Pál is valószínűnek tartotta, hogy „e versikében a hangszerekkel való sámán-gyógyítás ősrégi emléke maradt ránk.” Ugyanezt a formulát használják a moldvai gyerekek a darvak útjának „megvarázsolására”: „*Daru, daru, elkötöm az utadat, szípval, dobval, két tekenyő kalácsval. - Akkor kezdtek siringelni (keringeni). Aztán kikötötték az útjukat: Daru, daru, kikötöm az utadat, szípval, dobval, nádihegedűvel.” Mindezekben főként a varázserejűnek tartott ősi sámán-dob emléke él.*

A „mitől véres a lábad” formula utalás a gólya lábának piros színére. A „török gyerek” emlegetése pedig a 150 évig tartó uralmat idézi.

Az ének szövegében tehát a pogány magyarok hitvilágát tükröző ősi, keleti emlék rejlik, s ebben a sámán immáron homályba vesző alakja tűnik, tünedezik elő, és felszereléseivel közül az egyik legfontosabb kellék, a csodás erőt rejtő dob. Szücs Sándor a Sárrét és az ősi magyar hitvilág jeles kutatója írja, hogy a biharnagybajomi „*éltes emberek is emlékeznek bolyongó táltosokra. Közülük különösen az öreg Vicsaknak volt nagy tudománya. A tűz lángján keresztül nézve, maga elé sorakoztatta a helység boszorkányait. Amint számlálgatta őket, hogyan, miként néznek ki, hol egyik, hol másik vénasszonyra vagy menyecskére ismertek rá. Egyszer azt ígérte, hogy dobbal jön és az egész környékről összedobolja őket s akkor majd sok tisztességesnek vélt személyre rábizonyul a rosszasság.”*

„*Ez a hiedelem arra utal - fűzi hozzá Diószegi Vilmos, a sámánemlékeket összegyűjtő jeles tudósunk -, hogy a táltosok körében használatos volt egy különös erővel rendelkező dob, melynek segítségével a táltos emberfeletti cselekedetet tudott véghez vinni, pl. magához idézhette a természetfeletti lényeket.*”

A magyar népi kultúrában a táltoshiedelemköről elszakadva is megtaláljuk ennek a különös dobnak az emlékét. Arany János már idézett gyűjteményében fellelhető változatból megtudjuk, hogy a különleges erejű dob nemcsak természetfeletti lények idézésére, hanem bizonyos személyek „szállítására” is alkalmas, vagy - a közölt változatokban erre is találunk utalást - gyógyításra is.

De nemcsak a gyermekjátékdalokban, hanem az ősinek mondott regösének szövegében és a regös felszerelések között is feltűnik az „egyfenekű varázsdob”. Ennek emlékét a regösének beköszöntő része őrizte meg, a regösöltözettel, jelmezzel együtt:

*Becsiszegünk-csoszogunk,
Cserfakéreg bocskorunk,
Hajdina a köntösünk,
Vasfazék a mi dobunk... stb.*

A regöléssel rokon moldvai hejgetés vagy urálás szokásában a táltosdob alakjára, használatára is találunk utalást. A különböző csoportok között megtalálható a csengettyűs, a bikás, az ostoros, a szültűsz (azaz süvöltős tehát sípos) és a dobos is. „A dob nagy rostakáva, rá volt húzva a juha bőre, (juh bőr), ez ki volt feszítve. Zurgók, zengők voltak kereken rászerezve, azok zúgtak rajta.”

Olyan volt, mint a természetfeletti erővel bíró sámándob. Ez a sámánnal, táltossal együtt eltűnt ugyan, de nem nyomtalanul. Mert utódainak tekinthetők az alakoskodók, (mint a regösök vagy urálók), valamint a gyógyító javasasszonyok, akik a dobot vagy helyette a szitát kétféleképpen használták: vagy természetfeletti lényeket idéztek meg vele, vagy a szita segítségével utaztak vagy utaztattak valakit, ahogy az a magyar népi kultúra emlékeiből, emlékfoszlányaiból, a régi hagyományokból kirajzolódik. A következő ismert gyermek-mondókában is együtt szerepel a dob a szitával:

*Adjon Isten lassú esőt,
Mossa össze mind a kettőt,
Szita, szita péntek,
Szerelem csütörtök,
Dob szerda.*

„Nevezetes a versben az - írja Solymossy Sándor -, hogy benne a szita és a dob együtt fordul elő. Másik dolog, ami figyelemre méltó, hogy az utóbbi három sor nyilván bájoló ráolvasókból való, ahol szemben a kereszténységgel, a bűbájoskodó művelet szerint mindent fordított sorrendben emlegetnek. (Péntek, csütörtök, szerda.)”

A dob, a sámándob szerepét úgy tűnik hogy a szita, rosta vette át, mert a szitával - hasonlóan a dobhoz - jövendőlni, jósolni, gyógyítani is lehet. Ismét Szűcs Sándort idézzük, aki a múlt század hetvenes éveiben egy gyógyító javasasszonyról azt jegyezte le, hogy „egy embert úgy gyógyított meg, hogy anyaszült meztelenül a ház földjére fektette, a mellére rostát tett és ebbe krajcárt dobott, azután pedig kést fogván kezébe, bal felé megkerülte a beteget evvel a mondással: Szombat, péntek, csütörtök, köröm, hús, haj veleje, ördög többé ne köccse (kösse).

Ő forgatta a betyáros vén Somogyi Pistát is legénykorában... Hétféle fű levébe fűrésztötte meg, majd mikor könnyebbedett, a mellére helyezett rostán késsel rádobolt a rontóra: Rontó, a nyavalyát vidd, fűn, kövön, földön...

Az öreg Kövér Sándorné szerint némelykor olyanokat dobolt, amiket megérteni se igen lehetett, nem hogy még elmondani.”

Ezek az emlékek, szokások és dalok őrzik tehát a szita, rosta varázsoló, bűbájos erejének emlékét. Így ebben a funkciójában pedig a régi sámándob varázserejének - az abban való hitnek volt örököse. Ha az erő, a hit mellett mára a varázserejű szerszám is eltűnt ugyan, de megmaradt a dal a múlt emlékeiben, gyermekjátékként, kiolvasóként vagy kiszámolóként.

Nádi hegedű - nyári hegedű

A fent idézett - immáron ismerős - szöveg után Kiss Áronnak az egyik jegyzetét másolom ide, mert valami olyanra figyelmeztet, amire eddig nem figyeltünk: a lakodalmak kapcsán a lakodalmi zenészekre. Ez a kis ének, vagyis ahogy írja, „a gólya lakodalmára való célzás, azt mutatja, hogy akkor) a lakodalmi zenészet aligha állhatott egyébből sípnál, dobnál, nádi hegedűnél.”

Mielőtt a fentiek kapcsán újra átgondoljuk az éneket, de leginkább az aláhúzott időhatározó szót (vagyis mikorra, mely időszakra vagy időhatárra vonatkozik az az akkor?), maradjunk a gólya és a lakodalom összekapcsolásánál, mivel erről a néprajzkutató Ujváry Zoltán külön is ír. A lakodalmi alakoskodásról szólván, ahol ló-, medve-, bika-, kos-, gólya-alakoskodók fordulnak elő, felhívja a figyelmet, hogy ezek között a gólya az egyedüli madárszerű maszk és ezért is figyelemre méltó. Ez a maszk, írja, „minden valószínűség szerint a magyarság honfoglalást megelőző kultúrájáig vezethető vissza.” Másutt, az alább idézendő moldvai gyermekmondóka kapcsán időben még messzebbre vezet következtetése.

*Daru, daru kötöm el az utadot,
Síppal, dobbal,
Tekenyő kalácsval,
Korsó pálinkával.*

E moldvai gyermekjáték szöveg és a darvak „megvarázsolása” kapcsán elmondott, leírt megállapítással rokon gondolat olvasható egyik írásában: „*A madármaszkok az antik kultúráig vezetnek vissza bennünket, a magyar gólya az ősi finnugor daruig, ahonnan rendkívül hosszú az út a lakodalom gólyájáig.*”

A fenti lakodalmi alakoskodók mellett még megemlíthetjük - ugyancsak Ujváry Zoltán tanulmánya alapján -, hogy a gólyamaszkos alakoskodás szokása a fonóban is elterjedt volt, és ott szívesebben fogadták, mint a kecske-medve alakoskodókat. De nemcsak a magyar, hanem a német nyelvterületen és a skandináv népek hagyományaiban is ismert: karácsonykor és farsangi időszakban a kecskének öltözött alakok gyakran lovat, medvét és gólyát alakító játékosokkal együtt szerepelnek.”

A gólyamaszkos alakoskodások idejét a fenti adatok alapján a farsangban és karácsonykor, illetve karácsonytól nagyböjtig való időszakban jelölhetjük ki, a helyszín pedig a fonók és a lakodalmak voltak. Ezek időpontja nagyjából szintén a farsangra esik.

Ezután tesszük fel a kérdést, hogy vajon a gólyanótában említett események - ki lányát vetted el? mivel vitted haza? - valójában nem a lakodalmakra és a hazavitelre, a hazamenetelre vonatkoznak?

Nem szóltam volna erről, ha nem kerül a kezembe egy 1818-ban nyomtatott ponyva. Cím-lapján egy hosszú leírás áll. Ezt eddig már sokszor láttam, de igazából csak most figyeltem föl rá! A képen három táncoló, mulatozó pár látszik, akiknek két muzsikuszolgáltatja a zenét. Ezek fölött látható az alábbi tördelésben a hosszú, magyarázó cím:

TÉLI DUDÁS HEGEDÜS
L E G É N Y P I A T Z,
LEÁNY VÁSÁR
KÖLTÖ ALIGVÁRONN
Úri magam által
T É L I F Á R S Á N G,
GYÖNGY PALI
SZÉP ILONÁT
Most hegedüli haza, Dob duda dallal,
Draddadadallal. A' kétszer 18 eszten-
dös időben, mikor téli Fársáng volt
minden dülőben, teletőben.

Ez a címlap nem egy, nem kettő, de számos kérdést vetett fel, bár egy kicsit el- vagy kivezet a tárgyalt témából, ugyanakkor ez „rántotta össze” a gólyanótáról valaha megkezdett, de szerteágazó gondolataink körét egy csomóba és ez az, ami révén néhány új gondolatot is fel tudunk itt most vetni, ami további kutatásra, keresésre készlet.

Sorról sorra haladva, a *legény piatz* és *leány vásár* nem különösebben szorul magyarázatra, ha mégis, erről könnyen szerezhethünk leírást, eligazítást. De a *téli farsáng*, bár jól ismert, mégis gondot okozott, ha egy másik ponyvakiadvánnyal vetjük össze, ahol is a *zöld farsáanggal* találkozhatunk. Bálint Sándor tudós könyvében, *A szögedi nemzet* III. kötetében meg is találtuk ezt a kifejezést, és az időmegjelölést is. Ezek szerint a *zöld farsáng* (Tömörkénynél *kistél*) Húsvétól Pünkösdig tartott, tehát a nagybőjt utáni időszakról van szó. Bár Szeged környéki adata hivatkoztunk, de az a gyanúnk, hogy elterjedt volt a két farsang megkülönböztető elnevezése a magyar nyelvterületen. Hiszen a ponyva téli farsangja - a szöveg alapján - Somogyba vezet, ám egy másik kiadása már Nagyváradon készült. De ezen kívül van adatunk Alsó-Fehér megyéből és Szilágyságból is Szabó T. Attila jóvoltából. Szilágyszék-keresztúrról származik a következő 1795-ös feljegyzés: „*Edes Nagos Asszonyom a 'ki engemet is egyik fejer farsangról a' másik zöld farsángra mindenkor egy forma állapot(ban) által viszszen nem engedi nékem el csüggednem.*” Itt a fejer egyrészt a télit jelenti, miként az egy 1814-ből származó levél részletében is fellelhető: „*a' múlt Téli farsángoni alkalmatossággal a' nállam tartott Kazinokban egybe jöttek... stb.*”¹² De jelent ennél többet is. Több Erdélyben feljegyzett farsangi szokásleírás is utal arra, hogy a télin belül ez egy megkülönböztető jelző. A Maros-Torda megyei Mezösámsondon „voltak *csúf* farsángok és *szép farsángok*. Mindkét féle farsáng közös ismertetője volt az álarc, amit régi csiplékből készítettek, továbbá az, hogy *némák* voltak, vagy pedig igyekeztek úgy beszélni, hogy ne lehessen rájuk ismerni. *Csúf* farsáng volt a *drótostót*... a *halál*... a *medve* is.

Szép farsáng volt a *fehér farsáng*, amely lakodalmi menetet utánzott... A szereplők kiválogatása úgy történt, hogy valamelyik idősebb fonóbeli asszony biztatta a fonóban megjelent 3-4 legényt, hogy öltözzenek fehér farsangnak.”

„A *fehér farsáng* ma is élő szokás”- fűzték a részletes leíráshoz a feljegyzők.¹³ Hasonló feljegyzésről és *fehér farsáng* elnevezésről tudunk Mezösámsondról és a szomszédos Szabédéről is.¹⁴

Ezen adatok talán elegendőek ahhoz, hogy a *téli farságon* belül (ami Vízkereztől hamvazó-szerdáig, a nagybőjt kezdetéig tart) a *fehér farsáng* elnevezésre utaljon. Ami nem időszakot jelöl, hanem a paródia „műfaját”, hisz a *fehér farsángosok* igazából eljátszották az esküvőt, az esküvői menetet.

És ezzel visszakanyarodunk az idézett címlaphoz, annak első sorához, a *téli dudás és hegedűs* említéséhez. Az előbbi példánk analógiájára azt kell feltételeznünk, hogy volt nyári dudás és hegedűs is! Ha voltak, akkor ők kifélék, mifélék? Egyelőre talány, bár úgy érezzük, hogy egyfajta megkülönböztetésről van szó. Az is lehet, hogy a muzsikus névvel a hivatásos együtteseket illették, akik állandó bandába állottak össze, és az év bármely szakában hívni, megfogadni lehetett őket. A téli dudás, hegedűs talán az a parasztzenész volt, aki csak télen ért rá muzsikálni, nyáron a földjén dolgozott. A nyár pedig - hiszen a „nyáron-télen”, a „nyári-téli” az egész évet jelöli - akkor kezdődik, amikor a telet „eltemették.” A táncalkalmak és

¹² In: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár III. 712. l.

¹³ In: Makkai-Nagy: i.m. 219-11. l.

¹⁴ In: Makkai-Nagy: i.m. 229.

elnevezések is mutatják ezt: a nyári táncon „több helyen a Szent György naptól Szent Mihályig eső, vasárnap délutáni mulatságot értik.” Réthei Prikkel Marián pedig arról is szól, hogy téli tánc elnevezés is létezett, amely időpontot jelölt és nem táncfajta. Vagyis a nyár Húsvétól vagy Szent Györgytől késő őszig, Szent Mihályig tartott, amikor már a földben van az élet, s jöhet a tél: a fagy, a hosszú éjszakák, és jöhet a multság. Jönnek, jöhetnek a téli dudások, hegedűsök, muzsikások - jöhetnek lakodalmakba, a farsangi tobzódásba.

Ezek után vegyük ismét elő az említett ponyva címlapját, amelynek szövegéből kiderül, hogy a téli dudással, dobossal és hegedűssel viszi haza hősünk mátkáját: a téli farsangkor Gyöngy Pali Szép Ilonát „*hegedűli haza, dob, duda dallal.*” Ez pedig jelenti talán azt is, hogy téli dudással, dobossal, hegedűssel, vagy dudánótával, kanásznótával, de dalolva, nótázva, de mindenképpen a lakodalom végén.

Mindezek után egy éles fordulattal térjünk vissza a *gólyanótánkhoz*, annak révén Kiss Áron könyvéhez, aki egyik jegyzetében homályosan utal arra, hogy ez a gyermekjátékdal, ez a gólyacsalogató, hívogató ének gyermeklagzira utal: „*minthogy ez a dal a gólya lakodalmára való czélzás, azt mutatja, hogy akkor a lakodalmi zenészet aligha állott egyébből sípnál, dobnál, nádi hegedűnél.*” (Ez utóbbi megállapításról külön, részletesen fogunk beszélni.) Viszont egyértelműen lakodalomra utal Arany János népdalgyűjteményében is található, s egy másik, a Szatmár megyei Kömörőről beküldött, egyszer már idézett szöveg:

*Gólya bácsi, gólya!
Hol voltál azóta?
A csengeri tóra.
Ki lányát vetted el?
A kis Kócsinét.
Mivel hoztad haza?
Síppal, dobbal, nyári hegedűvel,
Selyem keszkenővel.*

Egy évszázaddal később ugyanezzel a szöveggel gyűjtötték a Bács-Bodrog megyei Tornyoson, igaz, hogy ott az ismertebb nádi hegedűvel szerepel. De egy mai bihari gyűjteményben néhány olyan változat is található, ahol nyári hegedű, vagy nyári muzsika megnevezéssel találkozunk és ezután már csak egy lépés volna, gondolnánk, a nyári tánc, majd annak összevetése a téli tánccal, valamint a nyári hegedűs összehasonlítása a téli hegedűssel. Látszólag kis lépés ez, kis távolság, de egyelőre nem tudjuk, az adatok hiányában nem merjük megtenni. Ugyanis itt az igényelne nagyobb munkát - az adatok összegyűjtését és aztán azok összevetését -, hogy nádi, vagy nyári hegedűről van-e szó? Mert a gyermekjátékdalok szövegeiben a nádi hegedű - és ez az ami elgondolkodtat - soha nem cserélődik fel a jóval ismertebb kukorica-, cirok- vagy kóróhegedűre! Vajon miért nem cserélték ki ott, ahol kóró vagy cirok hegedűvel játszottak? A régiség okán? Most úgy véljük, hogy inkább a nyári hegedű okán, jóllehet állításomat egyelőre csak a fenti adatokra alapozom. Az, hogy volt csere, és a sípos helyén valaha a dudás állott, amit valaha jelentett, arról hamarosan beszélni fogunk. De az viszont már egyre biztosabbnak látszik, hogy lakodalmi emléket, vagy gyermeklagzi „megkövesült” képét rejt, s így - Kiss Áron véleményére is támaszkodva - abban a bizonyos sorban a lakodalmi hangszerek fel- emlegetését kapjuk.

„Dobok, sípok zönögnek”

Kiss Áron rövid megjegyzésére, s ezzel egyidőben az idézett ponyva címlapjára is gondolva sípos-dudás azonossága után szólnunk kell a *sípos és hegedűs, sípos és dobos* kettősről. A *sípos* (dudás?) és a *dobos* együtt található egy 1556-ból származó, a *Fösvényről* szóló, erkölcsre tanító énekben, amikor azt mondja a meggazdagodott alakról, hogy a vagyonát, jószágát „sípbal, dobbal kíméletlen költi barátjával”. Vagyis sípos (dudás?) és dobos társaságában *elmúlatja* barátjával az összeharácsolt vagyonát.

Ebből a korból (1553-ból) való Tinódi Lantos Sebestyénnek az Eger vár viadaláról való „énekes tudósítása”. Itt azt olvashatjuk, hogy várbeliek, nem akarván hallani a törökök szavát, a megadásra szóló felhívást, ezért „Az bölcs hadnagyok nagy lövést tésznek, / Trombiták, dobok, sípok zönögnek.” Az idézet a korabeli katonaéletre utal, s mert együtt szerepelnek a dobosok és síposok, úgy érezzük, hogy számunkra is fontos adat.

De időben és távolságban is messze vezet e két hangszer együttes jelenléte, amiről a fennmaradt ábrázolások és népköltészeti emlékek vallanak. Pl. az alábbi, a magyarsággal nyelvrokon mari (csermisz) népdal is ezt a két hangszert említi:

*Ha értettem volna a dudához,
elmentem volna dudásnak.
Ha értettem volna a dobhoz,
elmentem volna dobosnak.*

Nyilván nem véletlenül a sípot(dudát) és a dobót. Mert a síp szavunk dudát, a sípos pedig dudást jelentett eredetileg. Aki *sültült* - csak a moldvai magyarok őrizték meg ezt a finnugor eredetű szavunkat -, az játszott furulyán vagy flótán.

De időben egyre távolodva, idézhetjük itt egy VII-IX. századi kínai barlangfestmény másoltát, ahol két zenész képe látható: az egyik dobos a másik egy sípos.(Hordó-dob és kagylókürt látható a képen).¹⁵

A középkori ábrázolásokat felidézve, a síp és dob együtt látható egy XII. század első felére datált, valószínűleg Hildesheimben készült - így európai, német analógiát mutató-, az Abaúj megyei Szentandrás falu határában talált aquamanilén (vízöntő edényen) is.

Id. Pieter Bruegelnek, a híres németalföldi mesternek, két képén, a *Farsang és Böjt csatája* (1559) és a *Gyermekjátékok* (1559-60) című festményein is (részletesen szólunk e két képről a következő fejezetben), együtt szerepel a *sípos* és a *dobos*.

Áttérve az írott emlékekre, Anonymus, történelmünk XII. század végi, ismeretlen nevű krónikása megemlíti, hogy a hősök tetteiről szóló énekeket hegedűs és sípos kísért: „...és a szimfóniákat s az édes dalokat jokulátoroknak hegedű- és sípszavára hallgatták.” Vagy egy másik fordításban: „mind ott szóltak szépen összezengve a kobozok meg a sípok a regösök valamennyi énekével együtt.” Egyébként az eredeti latinban a *síp* helyén *fistula* áll: ezt mindkét fordító így adja vissza, viszont a *cythara* helyén az egyikben *hegedű*, a másokban *koboz* áll.

Rátérve a mai népzenei gyakorlatra, azt tudjuk és tudtuk a hegedűről és a dudáról, hogy gyakorta szerepeltek együtt: a hegedű mellett a duda kísért, zenei alátámasztó szerepet töltött be.

¹⁵ A kép megtalálható **Darvas Gábor**: Évezredek hangszerei. Zeneműkiadó, 1975.

Egy 1828-as gyűjteményben megjelent, műköltői eredetet sejtető népdal „dokumentálja” a duda-hegedű együttesét. E „népdal” az első nyomtatásban megjelent magyar népdalgyűjteményben, Toldy Ferenc *Handbuch*-jában található. A számunkra érdekes strófája így szól:

*Bárcsak addig ne temetnék,
Míg innen haza mehetnék;
Olyan temetést tehetnék!
Hegedűst, dudást vihetnék.*

A hegű-duda kettőse itt a halottat kísérő zenészeket jelenti, s mint ilyen, becses emléket őriz e néhány sor. De ez a feljegyzés attól vált számunkra érdekessé, hogy másfél száz év múltán előkerült egyik énekelt változata a kalotaszegi Mérán:

*Jaj, de szépen harangoznak,
Az én kedves galambomnak,
Bárcsak addig ne temetnék,
Amég innét odamennék.*

*Olyan tisztességet tennék,
Török muzsikást fogadnék,
Apja-anyja mulatozna,
De én csak úgy sírdogálnék. stb.*

Itt csábítóan kívánczik a behelyettesítés, de egy adat láttán óvatosan kell kezelnünk, s ezért kérdőjellel is írjuk: a török muzsikás = hegedűssel és dudással?

A közelmúltbéli feljegyzések közül megemlítjük, hogy Szeged vidékén a dudát szívesen párosították hegedűvel (muzsikával). Nógrádi Ferencről tudjuk, aki Szeged környéki dudás (is) volt, hogy többször játszott Papp Ferencsel, aki dudált, ő pedig hegedült.

A kettősöket talán tovább is sorolhatnánk, ám jobban szeretnénk az említett három zenésről szólni, de őket így együtt - a régi leírásokban, emlékeink között kutatva - egyelőre alig találjuk. Marad továbbra a talány: az eshetőségek, a régi és új adatok közötti összefüggések keresése.

*

Az eddigiek ismeretében próbáljunk mégis valamilyen összegzést végezni. Vagyis mitévők legyünk a sípos és dobos, a sípos és hegedűs párokat felsorakoztató adatok olvastán? Hisz valószínű, hogy a középkori vagy későbbi adatok, az 1818-as ponyva szövege és ábrája, valamint a sokat idézett gólyanóta egyetlen sora között valami - laza vagy szoros? - összefüggés fennáll. Még akkor is, ha pontról pontra nem tudjuk ezen összefüggéseket bizonyítani, csak érzékeltetni, sejtetni. Mint ahogy egy XII. századi - eddig nem említett-, Reimsből származó kézirat egyik miniatúrája is csak megsejtet valamit, és nem a végső magyarázatot, vagy a döntő bizonyítékot adja a kétkedő kezébe. Ugyanis a *Scientia* és *Usus* (a *Tudomány* és a *Gyakorlat*) kettősséget példázó, ezért is két - egymás alatti - jelenetből álló ábrázolás egyikén három hangszeres zenész látható, s e három azonos a gólyanótánkban felemlített három muzsikussal!

Sőt, még a maszkos, alakoskodó szokásra, játékra is ott a példa. Mert középen, központi kiemelt helyen egy állatbőrbe, talán medvebőrbe bújtatott alakoskodó látszik, aki kis hordó alakú dobon játszik, mellette pedig egy kürtös és egy fideljátékos, valamint két mutatványos

(jokulátor) produkálja magát. Sokatmondó, vagy inkább sokat sejtető adatnak tűnik. S mint ilyen, álljon itt ez a kép az 1818-as ponyva címlapja és a gólyanótánk ismert sora mellett összegzésként. A végén, elindulásként?

A végső számvetés előtt álljunk meg egy rövid időre, mert szerencsémre a kézirat olvasásakor az egyik mai sípos, gyűjtőnek is a legelsőkhöz sorolandó dudás és furulyás Juhász Zoltán egy egyszerű megfigyeltet kínált fel a számomra. A fenti sorok és a sok bajlódással járó, hiábavalónak tűnő keresés helyett, mármint a síp, dob és hegedű hármának együttes használata helyett e hármasságban lévő jelképiséget vélte felfedezni. A zene ősisége mellett inkább a zene teljességét! Vagyis a példánkban szereplő *dob* (és a különféle dobok) az ütőhangszereket, a *síp* (és az összes síp, duda, fuvola, furulya a fúvós hangszereket, a *hegedű* pedig a húros hangszereket jelképezi. És így ezek együtt, a mi gólyanótánk egyetlen sorában lévő három hangszer pedig az Egészet, a Musica Mundit, a Világ Zenét.

Igen, jó példa ez a néhány sor is arra, amit Bartók rövid zongoradarabjai címeként is használt, vagyis a Mikrokozmoszra, ami a fent elmondottakat jelenti: azt, hogy a Kicsiben ott az Egész, talán a Végtelen is.

*

Ezek után mit is mondhatnék befejezésül? Jól tudván, hogy népköltészetéről lévén szó - amely sem időhöz sem helyhez nem köthető-, teljes bizonyosság helyett lehetőségeket, az elképzeléseket vázoltunk fel. Mert éreztük és éreztetni akarjuk, hogy itt elfelejtett emlékek, emlékforgácsok keverednek és ötvöződnek szinte szétválaszthatatlanul. Hogy sámánról, táltos szokásról, vagy lakodalmi, maszkos alakoskodásról beszél-e ez a kis dal, talán soha nem fogjuk megtudni. Hogy játék van mögötte, s így élet is, az biztos. S ha mást nem is mond ez a rövid ének, hogy érdemes és jó játszani, vagyis érdemes és jó élni, akkor talán már megérte, hogy ily tekervényes útra tévedt velem a kedves Olvasó.¹⁶

¹⁶ A fentiek után, illetve a gólya-nóta ismeretében bizonyára különös élmény lesz, ha a kedves Olvasó két magyar költőnek, közel egyidőben írt versét elolvassa. Mivel mindhárom hosszú, terjedelmes vers, ezért itt csak hivatkozom rájuk. **Erdélyi József**: Török induló (1963); **Csanádi Imre**: Lovas vezér, arany korsón (1972).

A MAGYAROK SZIMFÓNIAJA (Mit is hallott Gellért püspök?)

„Walthere audis symphoniam Ungarorum, qualiter sonat?”¹⁷

Juhász Gyula: GELLÉRT PÜSPÖK

*Pogányok közt töltött éjet, napot,
A farkasok közt járt Gellért, a Pásztor,
És kimerülve harctól, virrasztástól,
Pihenni tért tornyos Csanádba most.*

*A Megfeszített képén elborong,
És a zsoltosmát egyhangúan mormolja.
Az alkonyat gyászleple száll a dómra,
Künn vakkantanak a komondorok.*

*De ím, a mélyből hangos nóta szól,
Egy szolgálólány malmot hajt, s dalol,
Valami pogány nóta, de szép!*

*Gellért dobogni érzi nagy szívét:
Tüzes varázssal, bűvös áradattal
Vérét pezsdíti a szilaj magyar dal!*

A költő látomása után hadd másoljuk ide az un. nagyobbik Gellért legendának azt a részletét, ami Juhász Gyulát is megihlette, és amit oly sokat - és sokszor hibásan is - idézünk. Középkori történelmünk kezdetén vagyunk, első uralkodónk, István király országlásának idejében.

Történt pedig egyszer, hogy [Gellért] valakinek védelmére a királyhoz igyekezett; annak a vidéknek egy erdős részén, mely disznók legeltetésére szolgált, volt egy tanya, és ebben délidőben megszállott. Itt éjfél tájt malomkövek zaját hallja, amit egyébként még nem tapasztalt. Csodálkozott, hogy mi lehet ez. Majd az asszony, aki a malmot hajtotta, énekelni kezdett. Csodálkozva szólott erre a püspök Valterhez: „Hallod-e, Valter, a magyarok szimfóniáját, miképpen hangzik?” És mindketten nevettek az éneken. Minthogy pedig a malmot egy asszony hajtotta kezével, és az ének magasba szállt, a püspök pedig eközben ágyában feküdt, még egyszer így szól még mindig mosolyogva: „Magyarázd meg nekem, Valter, miféle dallamú éneklés ez, mely lejtésével arra késztet, hogy az olvasást abbahagyjam?” Amaz pedig azt mondta: „Nótának dallama ez. Az asszony, aki énekel, ennek a gazdának a szolgálója, akinél szállást kaptunk. Urának búzáját őrli ilyenkor, mikor a vidéken másféle malom éppen nem található.” Mire a püspök így szól: „Géppel jár vagy kézi munkával?” „Géppel is, kézi munkával is - mondja rá Valter -, nem húzza semmiféle barom, hanem az asszony saját kezével forgatja.”

(Szabó Flóris ford.)

¹⁷ „Valter, hallod-e a magyarok szimfóniáját, miként szól?”

E szöveg magyarázataként sokféle értelmezési kísérlet született az idők során. Ezért is vetődik fel bennünk a kérdés, hogy most mit tegyünk, melyik utat is kövessük, amikor a magyarok szimfóniájáról - e sokat vitatott kifejezésről szólni szeretnénk? Vagy megemlítjük a magyarázók nevét és röviden ismertetjük értelmezésüket, vagy egy újat alakítunk ki és azt írjuk le. Lehet e kettőt vegyíteni - elkülönítve a mások és a magunk véleményét -, végül az is lehetséges hogy egyet, a számunkra legtöbb gondolatot hozó véleményt kiemeljük és azt ismertetjük bővebben, mellétele néhány hasonló megállapítást.

Mi az utóbbit érezzük célszerűnek, annál is inkább, mert az ódandász *Trócsányi Zoltán*nak a *Magyar régiségek és furcsaságok* című könyvecskéjében (1924-ben jelent meg) akadtunk egy ilyen, érdekes okfejtésre. *Trócsányi Zoltán* két kutatóra, *Horváth Cyrill* és *Himpfner Béla* írásaira hivatkozik, akik a kérdés történetét összefoglalták, és az eddigi sokszor merész és fantasztikus föltevéseket egyszerűbbel helyettesítették. De előtte hadd hivatkozzam másokra is, elsősorban Grandpierre K. Endrére, aki külön tanulmányt írt erről a kérdésről.¹⁸

Bizonyára beszélgetés közben többször és többen közbe is szóltak volna, hogy a „magyarok szimfóniája” miért kérdéses? Akkor én hadd kérdezzek vissza, hisz szimfóniát már mindenki hallott a rádióban, hangversenyen: a szolgálólány a malom mellett vajon milyen „szimfóniát” adhatott elő? Bizony-bizony semmilyen! Így hát itt valami másról van szó. Ezt veti fel az említett tanulmányában Grandpierre K. Endre, amelyik egyik fejezete szintén kérdez: mi a magyarok szimfóniája? Írásában felsorolja a „*symphonia*” szó körül támadt bonyodalmakat, mivel e fogalom ingadozó, s többféle jelentése van: „*az ókori Mezopotámiában dudához hasonló hangszert jelentett, a régi görögöknél (szünfoné, szünfonia) összhangzatot, együtthangzást, a rómaiaknál éneket kísérő hangszert, míg a középkorban - ősi s mindmáig fennmaradt »összhangzat« jelentésének megőrzése mellett - forgólantot, húros zeneszerszámot, dudafélét. Érthető hát, ha még a szöveg fordítói sem jutottak megegyezésre. Íme egy csokor belőlük:*

Szabó Károly: *magyarok dala*

Lánczy Gyula: *magyarok dudája*

Balogh József: *magyarok zenekara*

Haraszti Emil: *magyarok hangszere*

íj. Horváth János: *ének-dallam és összhangzat.*

Az ellentmondásos sokféleség meglepő. Egy részük a tárgyat jelöli (duda, zenekar, hangszer), holott itt nem volt semmilyen hangszer...

Még a szimfonia szó homályos jelentésénél is mélyebb, átfogóbb zavart okoz az a tény, hogy Gellért a »symphonia Ungarorum«-ot nem szó szerinti, hanem átvitt, jelképes értelemben használja. Szó szerinti jelentése: magyarok szimfóniája, azaz: minden magyar szimfóniája, mert másként ezt nem érthetjük, csak úgy, hogy az egész nép, az egész magyarság szimfóniája. De mért volna ez a magyarok szimfóniája, holott csak egy malomkő zörög, és egy rabszolgálány énekel?»¹⁹

Mindezen kérdések mellé még két kettőt teszünk, rövid magyarázattal együtt.²⁰ Ugyanis mindketten (Rajeczky Benjamin és Gábris György is) a „*symphonia*” szónak a „többszólamúság”-ot jelentő értelmét emelték ki, és ezért a csimpolya, a tekerőlant meglétét, korai emlékét idézik a fogalommal kapcsolatban.

¹⁸ Magyarok ezeréves éneke: munkaszimfónia. In: *Somogy, XIV. évf. 1988. 2. sz.*

¹⁹ *Im. 38-39.l.*

²⁰ Idézi *Zolnay László*: A magyar muzsika régi századaiból (Magvető, 1977.) című könyvében, az 55-56. lapon.

„A Gellért-legenda írójának mindenesetre már nem volt ismeretlen valamilyen *organum-szerű műzene* - írja Rajeczky Benjamin -; bizonyára arra célozhatott a legenda olasz és német szereplőivel, akik a kézimalmos burdonjával²¹ kísért éneket tréfásan szimfóniának - »összhangnak« vagy »hangzatnak« - nevezték. A szerző a »modulatio carminis« kifejezéssel azt is elárulja, hogy különbséget tudott tenni a népdal sajátos jellege és a műzenei hatás között.”

Egy másik, szintén mai értelmezés szerint a kegyes püspöknek a dalra, a dalolásra és a malom forgatására, vagyis a magyarok szimfóniájára vonatkozó megjegyzése nem más, mint szelíd, vagy éppen lekicsinylő, lenéző gúny, ironia. A dal hallatán és a malom forgatása láttán az olasz származású püspökben a többszólamúság mellett, azzal együtt a latinul *symphoniának* nevezett tekerőlant jutott eszébe. Ezt a hangszert, amely akkor már jól ismert volt, ugyanolyan mozdulatokkal kellett megszólaltatni, mint amilyenekkel az éneklő, dalos kedvű leányka a kézimalom kerekét forgatta.” Vagyis Gellért püspöknek a magyarok szimfóniájára utaló szavai félig tréfások voltak; a kéz a tekerőlant forgatását, a hangzás pedig annak többszólamúságát idézte fel, véli Gábris György.

Ez, a zümmögéstől kísért ének - vagyis így a többszólamúság - a régebbi magyarázókban is felvetette a hangszerrel való összehasonlítás gondolatát. Ugyanis a tekerőlant a középkorban általánosan elterjedt és használatos volt; gyakran szerepel e hangszer „organistrum” vagy „Symphonia” néven középkori ábrázolásokon, ami a többszólamú játék lehetőségére utal. Csakhogy a játékhoz eleinte két ember kellett, és csak a XII. századtól kezdve készített kisebb típusoknál lehetett a kerék forgatását egybekapcsolni a 6-8 billentyűn való játékkal. Így vagy későbbi - tehát nem Gellért és István korabeli - a legenda, vagy egy másfajta értelmezés látszik kívánatosabbnak. Ezt a már említett „modulatio carminis” kifejezésben vélték megelégni többen is a múlt kutatói közül, ami az egyházi énekkel szemben „népi dallam”-ot jelöl. Ezért is így adta meg az egyik fordító a „melodiae cantus” kifejezésnek a rokonértelmű magyar megfelelőit: *harsogás, gajdolás, nótázás, énekszó*. Csakhogy ez a dallam merre, miféle énekek között keresendő? Erre a szöveg látszólag semmi támpontot nem nyújt. De egy vékony nyom mégis eligazító lehet: mégpedig az, hogy a leány munkavégzés közben, a munkavégzés ütemére énekel. Nevezhetjük ezt örömmek - ahogy Gellért és kísérője, Valter véli -, nevezhetjük kényszernek, de a lényegen nem változtat. Azon, hogy ez valamiféle munkadal volt. Ez vezette egyik kutatónk arra - mert a magyar anyagban nem talált -, hogy a rokon népek munkadalaikat nézze át.

1913-ban a Finn Tudományos Akadémia kiadásában egy nagyon értékes mű jelent meg - írja Trócsányi Zoltán -, „amelyben a szerző A.R. Niemi a lettek, litvánok népköltészetéről megemlíti, hogy... nagyon sok és sokféle munkadaluk van. E népek dalai már régen magukra vonták az utazók és tudósok figyelmét.”

A szerző egy XVII. századbéli német utazó útirajzából idézi az alábbi, számunkra érdekes feljegyzést:

„Ők [a litvánok] természetüknél fogva hajlanak az éneklésre... az asszonyok és leányok, akik reggel is a második kakasszótól²² kezdve, amíg megvilágosodik, a kézimalmoknál muzsikálnak, miközben a kézimalmok zúgása szolgál nekik basszuskíséretül és alapul. Énekeiknek, vagy sokkal inkább üvöltésüknek tárgya szerelmi dalok, de sokszor olyan dolgokról is énekelnek, ami eszükbe jut vagy egyszerűen a szemük előtt áll.”

²¹ **burdon - bordon:** egy dallam alatt változatlanul kitartott hang. A középkori zeneelméletben az organumnak nevezett műfaj hosszan kitartott hangjainak neve **bordunus organorum**. A bordon gyakorlat Európa és Ázsia népzenejében széltében ismert. (In: Magyar Néprajzi Lexikon 1. 327. l.)

²² **második kakasszótól:** reggel két órától

Íme - fűzi hozzá a szerzőnk -, a **Symphonia Litvanorum**. Hisz ez a leírás feltűnően emlékeztet a Szent Gellért-legendában olvasható őrlési jelenetre. Mindkét esetben munkadalt, pontosabban őrlődalt énekelt a nehéz és fárasztó munkát végző leány. E két hasonló leírást egy harmadikkal is megtoldhatjuk. Az 1500-as évek vége felé megjelent könyv lengyel írójának, *Mathias Stijkowskinak (1547-1582)* egy följegyzésével egészítsük ki a fentieket. A lengyel szerző is azt írja a litvánokról, hogy a „kézimalom forgatása közben s egyéb alkalmakkor a helyzettel összefüggő dalokat énekelnek. Miközben ezt a malmot kezükkel forgatják, hazai szokás szerint parasztdalt szoktak énekelni, jobban mondva ugyanazt a szót gyakran ismétlik énekléshez hasonlatosan. Ez pedig úgy a férfiaknak, mint a nőknek szokásuk, hogy arról a dologról, amellyel éppen foglalkoznak, paraszti dalt énekeljenek.”

Az őrlődalok megvannak a többi Balti-tengeri népeknél, a mi nyelvrokonainknál is, a finneknél és az észteknél - fűzi hozzá Trócsányi Zoltán, majd így folytatja: „Az őrlődalok általános elterjedése arra enged következtetni, hogy - bár ma már a kézimalom pusztulása után az őrlődalok ismeretlenek népköltészetünkben - régen bizonyára nálunk is éppen úgy megvoltak, mint igen sok más primitív költészetben s nem vonunk merész következtetést Szent Gellért legendájának őrlési jelenetéből, ha azt állítjuk, hogy az őrlődalok nálunk ősieik, talán még a finnugor egység korából valók.”

És itt álljunk meg egy pillanatra, mert néhány dolgot a jó vagy a jobb megértés kedvéért érdemes világosan látni. Az egyik az analógia (hasonlóság, megfelelés) esete, ami - ezt többször is hangsúlyoznunk kell - magában semmit sem bizonyít! De ha a hasonlóság nem egy, nem kettő, de több dologban megegyezik - itt pl. a kéziőrlést ugyanúgy végzik, ugyancsak a leányok és asszonyok, ugyanúgy a malom zúgása mellett, annak hangja, mint burdon, basszus-hang mellett énekelnek egy másik szólamot, és nem csak egy helyen, és egyetlen korban jegyzik föl, ez már több mint véletlen egybeesés.

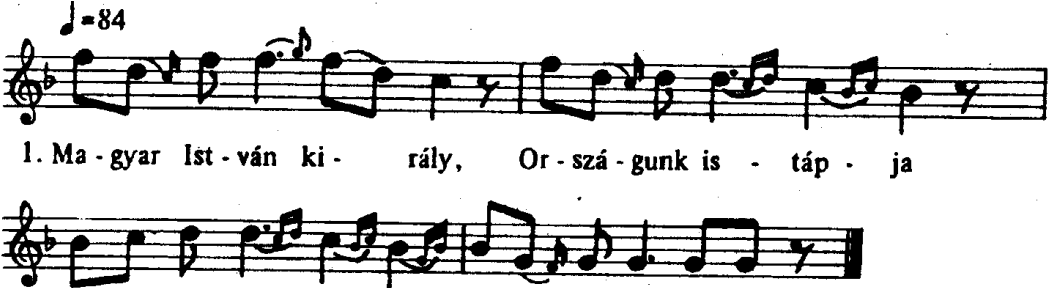
A másik, amiről még okvetlen szólnom kell, a megtévesztő primitív nép, népek elnevezés. Ugyanis a pentatónia és a kvintváltás²³ lényege nem a primitívség, hanem a kultúrát teremtő, létrehozó erő, közeg. Én magam - igaz, elég későn -, amikor ezt a fogalmat tisztáztam, azóta a kifejezést vagy fogalmat soha nem így használom, hanem a törzsi művészet, törzsi népek művészete kifejezésekkel helyettesítem. Ez a történelmi állapotot is jelzi, miközben a művészet szó, kifejezés sem kap negatív előjelet. Hogy mennyi erőt, szépséget és derűt rejt ez az ősi - primitívnek mondott és ezért primitívnek érzett - művészet, azt a XX. század művészete: a festészet, a szobrászat vagy épp a zene mutatja. Például Bartók zenéje, Kodály népdalfeldolgozásai, kórusai.

²³ kvintváltás: lásd a 13. lap alján lévő jegyzetet

MELYIK ISTVÁN, MELYIK KIRÁLY? (Egy vértanúról, egy királyról és egy fejedelemről)

A címben feltett kérdésre igen talányos választ adhatunk: **ez** nem *az az István*, és **az** nem *ez az István!* Sőt, még cifrázhatjuk is azzal, hogy **ez a szent** nem *az a szent*, és **az a király** nem *ez a király!* Ezek után akár fel is tehetném kérdést: hány Istvánról és hány királyról fogok szólni? Mert nyilván nehéz, vagy bajos kitalálni ezért rögtön az elején elárulom, három Istvánról lesz szó: mindhárman történelmi, történelmet formáló személyek, legendákban, mondákban, énekekben, szokásdalokban s regékben rejtőzködők.

E rövid bevezetés után a további zavarkeltést kerülendő, kezdjük meg az Istvánoknak „megszámlálást”. Kezdeként egy különös moldvai éneket idézünk: ezt 1958-ban gyűjtötte Kallós Zoltán Luizikalagor nevű faluban, egy 71 esztendősen világtalan, analfabéta férfitől.

♩ = 84

1. Ma - gyar Ist - ván ki - rály, Or - szá - gunk is - táp - ja

Fel - kö - té a kard - ját, Vé - ve trom - bi - tá - ját.

*Kiment zajtójába,
Zudvarába lépett,
Hangozá keletre,
S napszentületére,*

*Hogy gyüllyenek össze
Az ő gyermekei,
Az ő gyermekei,
Hadbéli fiai.*

*Össze es gyülének,
Fegyver alá tette,
S háborúba indul,
Dusmány²⁴ eleibe.*

Egy másik változat is előkerült a közeli Lészipeden, s ez húsz versszakos, és befejezetlennek tűnik, ugyanakkor látszólag egy egészen más történetet mesél el István királyról. Vargyas Lajos könyve alapján, az általa végzett rövidítésben közöljük itt.

„Elment István király, Már a háborúba, Elment a törökkel Már az háborúba. Már István királynak A lábát ellőtték. Haza fogott menni Csendes hazájába.”

„Ezután kéredzkezik be anyjához, mert jönnek a törökök, de Ő nem hiszi el, hogy fia, majd visszaküldi a háborúba, mert „Jaj már az országért Halált kell szenvedni.”

²⁴ **Dusmány:** ellenség, románul

Erre összeszedi katonáit, Levágják a törököt, hogy patakban folyik a vér, s újra kéredzkedik be édesanyjához.

Felesége „becsapja”, de édesanyja befogadja. Azután fölveszi legszebb ruháját és megy a templomba.

„Akkor az harangok Meg fogtak zúdulni: Szójjatok harangok, Hajoljatok ászlók!

Jaj már István király, Most jó a templomba! Akkor már az ászlók Mind fejet hajtottak.”

Ezek után érdemes újra megkérdezni, hogy milyen Istvánról van itt szó, s azt is, hogy került István király a török háborúba? A gyűjtő Kallós Zoltán szerint nem a mi Szent István királyunkról, hanem **Stefan cel Mare**²⁵ (**magyarul Nagy István**) nevű erdélyi fejedelemről szól az ének.

Az adatközlő szerint románból ő fordította, de nem tud jól románul, s a gyűjtő kérésére nem tudott egy ép versszakot sem elmondani, sem elénekelni az eredeti románból, csak prózai foszlányok jutottak eszébe. Ugyanakkor erről a változatról el lehet hinni, fűzi hozzá Vargyas Lajos, hogy bizonyos hagyományban élt. De melyik hagyományban, a magyarban vagy a románban? Mivel csak itt, Moldvában, a magyar-román évszázados együttélés területén került elő, valószínűleg „a román folklórból, vagy népszerű énekkincsből való átvételtől van szó, az újabb időben”.

Röviden ennyi áll Vargyas Lajosnak a balladákat és balladás énekeket bemutató könyvében, ahol még megemlíti, hogy az ismert Szent István királyhoz szóló énekből került be az „országunk istápjá” kifejezés. De a folytatás, „felvéve a kardját, vevé trombitáját” vagy az „Elment az törökkel Már ez háborúba” sorok pontosan jelzik, hogy itt valóban valami másról, más korszakról van szó.

Nem a folklór gyűjtésében, hanem páter *Gegő Elek*, a ferencz’ szerzetesbeli magyar hitszónok és Magyar Tudós Társasági levelező tag moldvai magyarok között tett, 1836-os útjának leírásában érdekes és értékes adata bukkantam. Olyanra, amely a forráshoz, vagy a forrásvidékre vezet el bennünket.

A helyszín a Szeret vize mellett Bákó nagy utcai háma (vendégfogadója), ahol Gegő páter és kísérője a bérelt szobájukban a falon függő képeket nézegetik. Ezek között látják és szemrevételezik a moldvai fejedelemnek, Nagy Istvánnak a képét is.

„...a’ többi között István fejedelemnek egy csatáját látám nem apelles ecsettel, hanem tarkabarka színbe mártott moldvai ujjal lemázolva. ‘S íme épen ez ada vendéglőmnnek a’ beszélgetésre tárgyat: elmondá t.i. hogy Nagy István, a’ moldvaiak’ elfeledhetetlen vajdája, egykor a’ török ellen vívni szállt, de balszerencsével, ‘s ezért maradt seregével visszatért a’ főváros felé. A’ szárnyas hír anyjához hamarabb eljutván, ez bezárta a’ kapukat, ‘s egyike felett övéinek körében várja fiát: kit, midőn elérkezett, kezében a’

²⁵ **Stefan cel Mare** (1457-1504) trónrajutása idején a belviszályokban örlődő Moldvát már létében fenyegette az oszmán török előrenyomulása. Miután a fejedelem megtagadta az adófizetést, az iszlám seregek támadást indítottak az ország ellen. Ám Stefan cel Mare 1475-ben, a Vaslui folyó torkolatánál győzelmet aratott a szultán hadain: A nagyrészt parasztokból álló moldvai sereget 5000 magyar és 2000 lengyel katona is segítette. Az Oroszországgal kötött szövetség szintén hozzájárult a török behatolás megakadályozáshoz. Ám a továbbra is fenyegető iszlám veszély elhárítására 1489-ben a fejedelem II. Mohameddel szemben már háromezer velencei forint évi harácsra kötelezte magát.

(In: **Cs. Tompos Erzsébet-Czellár Katalin**: Moldvai utazások, 13.1.)

város kulcsait tartván így szólítja meg: *Fiam! menj, előbb verd meg a' törököt, aztán kapukat nyit a' te anyád. Erre az elcsüggedtek neki bátorodván, másodszor rohantak az ellenségre 's győzelemmel tértek meg. Annyi tapasztalásom szerint is bizonyos, hogy mint nálunk a' halhatatlan emlékezetű Mátyásról: úgy Moldvában a' legutolsó földművelő is tud regélni vagy István vajdáról.*"

Ebben a becses híradásban, feljegyzésben ott van az elején idézett moldvai ének alapmotívuma, a történet magja. És az is értékes megjegyzés, hogy akkor még élt és szájhagyomány útján terjedt a törökverő István vajdáról szóló legenda, rege, ének. És több mint száz évvel ezen feljegyzés után - de talán helyesebb és pontosabb több évszázados múltat emlegetni -, ez a „rege” előkerült töredékes változatban, magyar szöveggel s a magyar István királyra vonatkoztatva.

Dehát így került István király a regösének szövegébe is!

„- Dicséertessék a Jézus Krisztus! Eljöttünk Szent István szolgái, régi szokás szerint el is mondanánk Szent István énekét, ha kegyelmeiknek tetszenék. Mondjuk-e vagy ne?

*Ahol keletkezik egy ékes nagy út,
a mellett keletkezik egy halastó állás.*

Hej, regő rejtem, rege rejtem.

*Azt is felfogá egy apró sásocska,
arra is rászokik csodafiú szarvas.*

Hej regő... stb.

*Noha kimennél uram, szent István király
vadászni, madarászni,
de ha nem találnál sem vadat, sem madarat,
hanem csak találnál csodafiú szarvast,*

Hej, regő... stb.

*Ne siess, ne siess, uram, szent István király
az én halálomra,
én sem vagyok vadlövő vadad,
hanem én is vagyok az atyaistentől
hozzád követ.*

Hej, regő... stb.

Sebestyén Gyula Dozmaton (Vas m.)1899-ben feljegyzett regösénekének kezdő strófáit idéztük, ahol folyton folyvást előjött **István király**, de a „*szent István szolgálí*” kifejezés is.

Egy másik, a Zala megyei Nagyrécsén feljegyzett változat szintén szent István felemlegetésével kezdődik, s ugyancsak megemlíti a szöveg, hogy a regösök az Szent István szolgálí:

*Ne fuss, ne fuss szent István királyunk
mi sem vagyunk ördögök,
hanem a te szolgálid,
haj, regü rajta,
azt is megadhatja az a nagy Úristen.*

„Szent István szolgálí” emlegeti a király urunk nélkül számos regösének. Együd Árpádnak 1975-ös somogyi (Szennyeről való) gyűjtésében pedig valami más, fontos elemre is felfigyelhetünk.

*Megjöttünk, megjöttünk,
Szent István napjára,
Terített asztalára,
Töltött poharára,
Haj, regö rajta, azt is megadhatja
Az a nagy Úristen,
Ki lakik a mennyben. stb.*

Több változatot most ne vegyünk itt elő, mert a fenti példák jól érzékeltetik azt, amit a címben is kérdeztünk: melyik Istvánról, melyik királyról van szó? A fentiek alapján most a mi István királyunkra „szavazhatnánk”, hisz így is szerepel a szövegben, de a somogyi ének ráirányítja szemünket karácsony másnapjára: Szent István napjára. Vagyis a másik Szent Istvánra, a protomártírra, akit megköveztek annak idején, és akinek ünnepe a regölés kezdetére esik.

Erről a kérdésről Szendrei Janka írt tanulmányt „*Szent István szolgálí - Egy regösmotívum német párhuzama*” címen.²⁶ Véleménye szerint a „Szent István szolgálí” és néhány szövegrészlet a szokás elején Szent István vértanú napján kezdődő és újévig tartó időpontja a Rajna-vidéki német szokással hozható kapcsolatba.²⁷ Vagyis röviden összegezve, a regösénekben található István király alakját: a rokonszenv és ragaszkodás - azt is mondhatnám, az „ismeretség” - jegyében került a protomártír és szent helyére.

Mivel is zárhatnám ezt a rövid áttekintést? Talán az Istvánoknak - és nekünk! - szóló jókívánsággal. Valahogy így:

Kedves István és kedves *három Istvánok*, kiket tisztelünk és becsülünk, bár néha jól összekeverünk, éljetez továbbra is boldogan: uralkodóként, királyként, fejedelemtként, szentként a legendákban és az énekekben: az íratlan történelemben.

²⁶ In: **Ethnographia**, 1974/ 2. sz., 315-329. l.

²⁷ **Vargyas Lajos**: A magyarság népzeneje. 305. l.

SZENT ÉS POGÁNY (Rex Ladislaus)

Janus Pannonius, irodalmunk első ismert - még latinul író - lírikusának a *Búcsú Váradtól* című szép verse elsősorban vallomás, de számunkra ma már tudósítás is. Miután nagybátyja, Vitéz János felhívja Budára, a váradi püspök elhagyja szeretett városát, amely a középkorban Fehérvár, Esztergom után következett a rangsorban. Verse ezt a szomorkás búcsút örökíti meg. Midőn elhagyta a Kőrös-vidéket s viszi tovairamló szánja a Duna felé „Jó urunkhoz”, sorra veszi emlékeit: a város szépséges épületeit, gyöngyszemeit - mindazt ami szívének kedves volt: a gyógyító hőforrásokat, Vitéz Jánosnak, unokabátyjának nagyhírű könyvtárát, s végül az aranyba vont királyszobroktól búcsúzik:

*„Áldjon ég, ti arany szobor-királyok,...
Vérted szép aranyából pirkadt fenség,
bátor szent lovasunk, te harci bárdos,
márvány-oszlopú sírját kinek egykor
a nektár veríték verte ki fénylőn,
légy te úti vezériünk, segíts minket!”*

(Nagy László fordítás)

Azt már bizonyára kevesen tudják, hogy milyen szobrokról is beszél a fenti idézet, s mire vet fényt egy-egy sora! Ez érthető is, mert csupa régi, régen eltűnt dologról van itt szó. Az úgynevezett „szent királyok”-nak, I. Szent Istvánnak valamint fiának, Imre hercegnek és I. Lászlónak aranyozott bronzszobrai közvetlenül a váradi székesegyház előtt álltak. E szobrokat a XIV. század két legkiválóbb magyar művésze, a Kolozsvári testvérek készítették. Ugyanitt állott a csatabárdot emelő, bátor, hős király, Szent László lovas szobra is, aki e székesegyházat alapította és akit ide is temettek.

Tekintetében bátor

Az Árpád-házi királyaink sorában I. László volt a nyolcadik uralkodónk: a lengyel Riksz hercegnő és I. Béla fia. Atyja halála után (1063) testvéreivel, Gézával és Lamberttel együtt Salamonnak, unokaöccsének engedte át a trónt, és beérte a tiszántúli hercegség kormányzásával. Mint herceg harcolt a csehek, a kunok ellen, és ezzel nagy megbecsülést szerzett magának; különösen Cserhalomnál, majd Nándorfehérvár ostrománál tűnt ki bátorságával. I. Géza halála után (1077) „egy értelemmel, közös szóval és egyetértő akarattal őt választották az ország kormányzására, vagyis helyesebben buzgó és állhatatos kéréssel rákényszerítették. Mindnyájan tudták ugyanis, hogy fel van ruházva a tökéletes virtusokkal, kiváltképpen kegyes, bőkezű adakozó, szeretettel jeles”.

Uralkodása alatt az ország megerősödött, gyarapodott. Amikor 1089-ben meghalt Demeter horvát király, özvegye Ilona, aki László testvére volt, tőle kért segítséget. Elfoglalta előbb Dalmáciát, majd Horvátországot, és a koronához csatolta. Ezután Kaposcs kunjait - akik betörték Erdélybe, végigdúlták és kirabolták - Temesnél tönkreverte, majd Ákos kun hadait is, akik az előző vereségért jöttek bosszút állni. De foglyaival kíméletes volt: letelepítette őket a Jászságban. 1091-ben pedig szövetséget kötött az ország régi ellenségével, IV. Henrik német császárral.

Nagy hírét, nevét bizonyítja, hogy őt szemelték ki a Szentföldre vonuló keresztesek vezérének. Utána már elindult volna, de a határon „nagy betegségbe esett” és meghalt uralkodásának 19. esztendejében, 1095-ben. Váradon temették el. Sírjánál a legendák szerint sok csoda történt. Az aki ott megesküdt, s amire szavát és igazát adta, annak perdöntő ereje volt! Ő lett a magyar lovagkirályok legfőbb eszményképe: szentté avatását III. Béla kezdeményezte; Nagy Lajos élete legfőbb céljának tekintette, hogy az ő nyomába lépjen, Zsigmond pedig szinte istenként tisztelte. Képmását királyaink a mohácsi vészig pénzeikre verették.²⁸

László, a kun és a leány története

Nevét és tetteit, a vele kapcsolatos csodás eseményeket megőrizte számos középkori kódex és krónika. Ezeken kívül a falfestmények és oltárképek, de néhány jeles költőnk (Janus Pannonius, Garay János, Arany János, Csanádi Imre) verse is. A Kolozsvári testvérek szobrán kívül (ami sajnos elpusztult és csak rajzról tudjuk, hogy milyen is lehetett?), a győri Lászlóherma őrizte meg stilizálva arcvonásait, de leginkább a nép képzeletében élt tovább a hős és szent magyar király alakja: bátorságáról, tetteiről mondáink és legendáink regélnek. Van egy olyan legendánk, amelyet a névtelen középkori freskófestők mesélnek el képek segítségével. Érdekességük, hogy bárhol is festik meg, mindig csak azt az egyet ábrázolják. És ez Szent László, a pogány kun és az elrabolt leány történetéről szól. Mivel ennek szövegét a Képes Krónika is megőrizte, most azt idézzük kisebb rövidítésekkel. Salamon király „országglásának” idejében, 1068-ban vagyunk.

„Ezután a pogány kunok áttörték a gyepüket és a Meszes-kapu felső részénél berontottak Magyarországra; Salamon király tehát és Géza herceg öccsével, Lászlóval, összeszedték seregüket, nagy sietve elindultak, és áthaladtak a Meszes-kapun, még mielőtt a kunok átkelhetek volna a hegyeken. A kémek közül az egyik csüörtökön tudatta a királlyal és a hercegekkel, hogy közeledik a kun sereg. A király és a hercegek seregükkel a közeledők elébe nyargaltak. A pogányok kivonultak a magyarok ellen, és látták, milyen rettentő seregekkel jöttek; azonnal megjelentették ezt a hadnagynak, Ozulnak. Ez összegyűjtötte a vele levő kun sereget, és hamar egy igen magas hegy tetejére húzódott; a lakosok Kerlésnek nevezik ezt. A pogányok már mind a hegy tetején tömörültek össze; bátrabb, vakmerőbb iászaik szálltak a hegy lejtőjének közepéig, hogy a magyarokat a lejtőről távol tartsák. Mint a záporosó oly sűrűn hullottak a nyilaik. De a magyarok kegyetlen halállal szorongatták a pogányokat, futottak is nyomorultul.

Szent László herceg meglátott egy pogányt, aki lova hátán egy szép magyar leányt hurcolt magával. Azt gondolta, hogy ez a váradi püspök leánya, és ámbár nehéz sebben volt, mégis nagyhamar üldözőbe vette lova hátán, melyet Szögnek nevezett. Midőn azután lándzsavégre megközelítette, semmire sem ment vele, mert az ő lova sem maradt vissza semennyit sem; így mintegy kartávolság volt a lándzsa hegye és a kun háta között. Rákiáltott tehát Szent László herceg a leányra és mondá: „Szép hűgám! Fogd meg a kunt övénel, és vesd magad a földre!”

Az meg is tette. Mikor a földön hevert, Szent László herceg közélről át akarta szúrni lándzsájával; a leány akkor nagyon kérte, ne ölje meg, hanem bocsássa el. A szent herceg ezután sokáig mérkőzött a férfúval, majd elvágta annak inát és megölte. De az a leány nem a püspök leánya volt.”

²⁸ **Szt. László ábrázolás pénzekén:** Zsigmond király aranyforintjának hátlapján, Nagy Lajos király ezüstgarasának hátlapja, II. Ulászló király két guldinérének (1499, 1506) hátlapján.

Ha valaki elmegy a *tereskei* templomba (Nógrád megye), vagy a történelmi Magyarország északi részére, a Tátra aljára, *Kokaslomnicra*, akár a legkeletibb felére, Erdélybe, *Gelencére*, és megnézi a templomban azokat a freskókat rögtön látni fogja, hogy teljesen egyformák, és azt a történetet beszélik el, amelyiket az imént a Képes Krónika. Pontosabban: azt, de ha jól megnézzük látjuk, hogy mégsem egészen! Miben hasonlít és miben különbözik? S vajon miért? Ezek a kérdések adják az izgalmát, a talányt. László Gyula régész professzor volt az aki ezekre a kérdésekre megválaszolt, aki felkutatta eredetét, feltárta jelentésének mélyrétegeit. Tőle tudjuk - neki köszönhetjük - a magyarázatot, amit mi is követünk, és itt lerövidítve - néhány bonyolult kérdést most kikerülve - elmondunk.²⁹

Ami a képek „mögött” van

Az első érdekessége és értéke a freskónak, hogy a középkori falképeink közül csak egyedül ez sajátosan magyar: a története, az eredete, az ábrázolása, a stílusa. Jelentése is csak számunkra lehet különösen érdekes és fontos. Ezeket a freskókat mindig a templom északi falára festették, és a történetet hat jelenetbe tömörítve ábrázolták.

Kezdődik Várad képével: búcsúzik László király és a magyar sereg, búcsúztatják a püspök, az asszonyok, a kürtösök. Ez nincs a Krónikában. Továbbá ott herceggént szerepel, ahogy az valójában volt. Ezek a freskók halála után 100-200 évvel készültek, amikor már Lászlót szentté avatták, és úgy is élt az emberek tudatában, mint aki mindig is király volt, hős és szent. (A nép csakis így tud visszanézni rá, mint Mátyásra, aki mindig csak igazságos volt.) De folytassuk a képsort: a magyarokat látjuk és a kunokat, az egyik kun vitéz lován az elrabolt lány ül. Nézzük csak jól meg az ábrázolást, mert két világról, két kultúráról tudósít. A magyarok páncélban vannak, egyenes kétélű karddal, lándzsával, pajzzsal, a kunok sisakban, íjjal, lovukon vágatva visszafelé nyilaznak! Kétféle öltözet, kétféle harci mód. A nyugat és a kelet találkozik, s immár mi képviseljük a nyugati kultúrát.

Ezután különválva üldözi László a lányrablót, de nem éri be. A következő jelenet a küzdelem, a birkózás: a lovak kikötve, a két hős birokra kel, de nem bírnak egymással. Végül a lány dönti el a küzdelmet: hatalmas bárdal megsebzí a kun Achilles-inát. Ezután László levágja a kun fejét, majd a leány ölébe fekszik megpihenni. Ennyit mutat be egy-egy falkép. De ha az összes fellelhető ábrázolást összevetjük, lassanként kiderül, hogy a történet csak ürügy - adott téma - valami másnak az elmondására. Mert többről van itt szó a pusztá történetnél. Figyeljük csak meg a két hős ábrázolását: amíg az egyik, László, fehér lovon ül, fehér vagy világos a ruhája, ezüst a fegyvere, szőke a haja; addig a kun lova mindig sötét, sötét a ruhája, vörös a haja. Két ősi erő vív itt egymással: a Világosság a Sötétséggel!

A küzdelmet ábrázoló képsor jelentése árulja el talán legjobban, hogy egy elfelejtett ősi mítosz lehet az ősforrás. A Krónika azt írja, hogy László sebtől véresen küzd tovább. A falképeken meg látható, hogy a kunt átdöfi lándzsájával, az meg tüzet fúj rá, de hasztalan, mert sebezhetetlen. Csak egy ponton, a horgas inán sebezhető.

„Sok eurázsiai hős ilyen - írja László Gyula erről - pl. a mitológiai Akhilleusz is. (Innen is a horgasín neve!) De az eddig elmondottak értelméhez közelebb vezetnek táltosmondáink.

²⁹ Számos tanulmánya és egy összefoglaló könyve jelenet meg ebben a témában, ezért akit részletesebben érdekel, könnyen utána nézhet. (László Gyula: A Szent László-legenda középkori falképei. Bp.,1993.)

E mondák veleje az, hogy a jó (fehér) táltos beállít egy falusi házhoz, tejet kér, s elmondja, hogy meg kell küzdenie ellenfelével, a fekete táltossal. Ő fehér bikává változik, ellenfele pedig füstös bika képében közeledik. Arra kéri a háziakat, ha azt látnák, hogy gyengül a küzdelem, akkor üssék kapával, vagy ami éppen a kezük ügyébe akad, a fekete bika horgas inát, mert csak ott sebezhető. Állatalakban, de ugyanazt kapjuk, mint az előbb Szent László és a kun küzdelmében.

Voltaképpen a világosság (a Jó) és a sötétség (a Rossz) küzdelmének ábrázolása ez. E monda tehát kései hajtása egy világteremtés mondának (a világosság harca a sötétséggel), amely keresztény mezben maradt meg. Ezt latin szakkifejezéssel interpretatio ecclesiastikának, azaz egyházi átköltésnek, átértelmezésnek mondják. A pogány kori mondák és ünnepek új, keresztény tartalommal megtöltve maradtak életben hosszú-hosszú időig, néha napjainkig úgy, hogy közben az eredeti tartalom lassan feledésbe merült.”

„A Szent László-legenda példáján láthattuk, hogy hazánkban az államalapítás után sem került sor teljes »újrakezdés«-re, hanem a régi értékek és szépségek új formában ugyan, de megmaradtak.”

Ezek elmondása után bizonyára érthető lesz hogy a duális ábrázolás (a kétféle öltözet, de a kétféle harcmód is), kétféle erkölcsről és stílusról, vagy mai szóval életformáról szól. Vagy azt is mondhatjuk, hogy a kétféle erkölcs kapcsán a kereszténység és pogányság ellentétéről és harcáról tanítanak ezek az „írott képek”. Nem csupán két világ - a Jó és a Rossz - vív itt életre-halálra, de történelmileg is igaz két világ harcát kapjuk. Az egyik fél - a magyarok - képviselik immáron az új, megváltozott világ erkölcsét, az új felfogást, életszemléletet, hogy „itt és most” élni kell; a kunok a másikat: a régit, a maradit, ahogy már nem lehet s nem szabad élni. Ami ellen harcolni kell. Ha kissé leegyszerűsítve, de talán ez lehetett a freskók akkori értelmezése.

„Biblia pauperum”

Mikor hozzá kezdtem a régi, középkori templomok fotózásához, tudtam, hogy mit nevezünk latin szóval „biblia pauperumnak”, vagyis a „szegények bibliájának”. Kezdetben, a románkori templomokban nem a falakon, hanem az oszlopokon, a kapukon lévő kőbe vésett ábrázolások voltak ezek, s „kő nyelven” „beszélték el az egyszerű emberek számára a Biblia tanítását, mivel latinul jó, ha a pap tudott. (Biblia magyar nyelven csak a középkor végén jelenik meg.) Így ezek a szobrok, domborművek, később aztán a freskók (mint nálunk Esztergomban, Felsőörsön, Jákon vagy Ócsán) voltak a közvetítők. De csak egyszerű dolgokat lehetett elmondani, s minél érthetőbb módon. A művész legtöbbször két ellentétes dolgot ábrázolt, tanítva az egyik magasabb rendűségét, erkölcsi nagyságát. Ilyen volt az Élet és a Halál, a Jó és a Rossz megjelenítése, a Mennyország és a Pokol ábrázolása.

Mondom, ismertem ezeket régről, értettem is, de csak az eszemmel. Hiányzott az élmény, s ezáltal a teljes (az értelem melletti érzelmi) befogadás. Egyszer újra a kezembe vettem a középkori francia, de talán az egész európai költészet egyik legnagyobb költőjének, Francois Villonnak a verseit. (Ismertem ezeket kisdíák koromból, igaz, akkor pajzansága hozott izgalomba!) S mikor elolvastam egyik csodálatos balladáját - pontosabban ebből néhány sort -, amelyet édesanyja kérésére készített a költő, hogy imádkozhassék Miasszonyunkhoz, egyből megértettem azt, amit eddig úgy gondoltam, hogy tudom:

*„Asszony vagyok, szegényke, vénülőcske,
Együgyű is: betűt nem ösmerek.
Csak nézem templomunk falán kifőstve
A mennyországot - hárfák zöngének
S a poklot - ott főnek a bűnösök!
Egyik vidító, a másik ijesztő.”*

Képzeljük el, hogy a XIV-XV. században vagyunk s ott ülünk a kis karaszkói templomban: épp vasárnapi mise van, amin mindenkinek kötelező részt venni. Mise - vagyis az ének, a prédikáció - közben nézed a jólismert képeket, hisz egész életedben azt láttad. Tudsz valamit a kunokról, tudod, hogy pogányok, mások mint te, mert te keresztény vagy. S ahogy nézed a falképeket lassanként a konkrét általános lesz: a történet - és a történelem - csak ürügy. Könnyen el tudod képzelni ezért, hogy a küzdelem a Jó és a Rossz között folyik - méghezvára végre menően - s végül nehéz tusában győz a jó. Mert a jó győzött ma is, és minden alkalommal, ezért megnyugszol, s főként akkor, midőn látod, hogy lepihen a király is. Hadd kérdezzem ezek után, nem olyan ez, mint egy izgalmas mese? Szinte hallom, hogy az „igaz válasz” nagy valószínűséggel megint Arany Jánostól érkezik: „Nem mese ez gyermek...!” Tudom, tudom, hogy ez **történelem**, de hogy e történet nem rejt mesét és ősi mítoszt, azt senki nem állíthatja.

VÁRKÖRJÁRÁS

(Változatok egy gyermekjátékdalra)

1.

$\text{♩} = 92 - 100$ AP 9159 b)

Já-rom az uj vár-nak az al - ját , Já-rom má-sod - ma-gam-mal .

Is - ten, Jó-nás , Is - ten, Jó-nás , vé-kon karcsu de - re - ku .

Ó , jEr - zse - bet asz-szo - nyunk .

Végy el éggyet a ja - vá-ból , leg-szebbjé-ből , na-gyobb - já - ból ,

Já-rom az uj vár-nak az al - ját Já-rom so-kad-ma-gam-mal .

Huszt városába és várába Kölcsey verse hívott, mondhatni küldött. Látni a várromot, megállni bús düledékein, figyelni a csendet, figyelni a szót: „régi kor árnya felé visszamerengni mit ér?” A verset 1831. év utolsó napjaiban a „cselekvés vonzásában” írta Kölcsey a tevékeny közéleti munkás napjai szünetében Szatmárcsekén. Az élmény egyébként hat évvel korábbi: a költő 1825 májusában kereste fel a várat, aminek akkor közvetlen élményét a „Régi várban” című epigrammában rögzítette. Ebben - írja Horváth Károly - a »bús düledék« és a »felleg alól kelő hold« mozzanata után csak a hazafiúi emlékezés és a fájdalom kap hangot:

*S hév kebelem dobogott, s e könny, mely forra szememben,
Titkosan omladozó szent Haza, néked ömölt.*

Ez a két sor jobban jellemzett engem - vagy tehetem talán többes számba is: minket -, mint a későbbi, méltán híressé vált epigramma, amely a reformkor, a korszak nemzedékének jelszava lett. Ereje, szava máig hat, víziója megjelenítő és hívó képe is.

Egy baráti kérésre régebben gondolkodom azon, hogy miként is lehetne a magyar tévé „*Vers mindenkinek*” sorozatát megújítani. Az ötlet, hogy a verset meg kellene jeleníteni, képpé varázsolni, könnyen adódott, de a „hogyan?”-nal bizony bajba kerültem, kerültünk. Irodalmi klipp legyen, mondtam, de magától a szótól, az elképzelt eredmény látványától többen is megremegtek. Most hogy a fentieket, Kölcsey „vetített képét” leírtam, jutott eszembe mindez, mert kísérletnek - sikerre vagy bukásra ítéltetve, előre meg nem mondom! - alig van alkalmasabb vers, mint ez az ismerős epigramma, amit össze lehetne kapcsolni az idézett „*Régi várban*” című, azonos ihletésű és élményű verssel is. Mellé zenét Liszt kései zongoradarabjai közül számos ideillőt találhatunk.

Hogy mi Huszt után Munkács várába mentünk - arra vitt az utunk - ez nem véletlen. De mi lehet az oka annak, hogy Kölcsey 1831, december 29-én Husztról, másnap pedig Munkácsról írt epigrammát, s benne a nemzeti fájdalomról szól borongva? Hogy mi lehet az oka és magyarázata, pontosan nem tudom, de úgy tekintem mint valós és mint lelki kalauzt, ezért most ezt a verset is idemácsolom a képek mellé „illusztrációként”:

*Hol fejedelmi terem fogadott fejedelmi lakókat,
S küzde nemes harcot Zrínyi leánya soká:
Bérceket, ó, Munkács, keserű gond üli, lebegvén
Rémalakok szomorún a fogoly álma fölett.
Büszke tekintettel mit nézsz a síkra le bús alak?
Jön az utas, lát s fut messzekerülve tovább.*

Cseke, 1831. dec. 30.

2.

*„Járom az új várnak az alját,
Járom ötöd magammal.”*

Jön az utas, lát s fut, s megy tovább. Ezek az utasok mi vagyunk, akik gondolatban is, de a valóságban is „száguldunk”, vagyis éveket ugrunk és így helyszíneket is könnyen váltunk. Az emlékezet diktálta mérték szerint röpdülünk, szárnyalunk. Igaz ugyan, hogy Munkács várából mindig Vereckére vitt az utunk, ezért is oda kívánczozna az emlékezet. De most mégis hadd váltsak irányt, mert egészen más dolgokról szólnék, ha kelet felé folytatnám az utat. Ezért én inkább visszafelé, Árpád fejedelem útját is követve, Gömörországba hívom a kedves Olvasót. Így felidézhetem *Várgede*, *Vecseklő* és a szépnevű *Ajnácskő* várának regéjét, ahová az egyik nyárvégi héten kirándultunk családotul. Mivel biztos voltam, hogy a következő héten, amikor megkezdődik a tanítás, az első feladatok egyike a „Nyári élményeim” című házi feladat lesz, hazaérkezésünk másnapján azt kértem a gyerekektől (ezt mindenki tudja, hogy szelíd kifejezés), hogy próbálják megfogalmazni a látottakat. Borbála így kezdte a rövidre sikerült beszámolót:

„Augusztus 24-én, egy szerdai reggelen a szokásos teendőnk elvégzése után egy kis túrára nyílt alkalmunk. Mi a Rimaszombattól délre fekvő Ajnácskő várát tűztük ki utunk céljául.”

Balázs az útikönyv hatására már történelmi ismertetéssel is szolgált: „Ezt a várat a honfoglaló Huba vezér lányáról, Hajnácskáról nevezték el. Ezt a hegyi települést (?) a messziről feltűnő várrom miatt látogattuk meg. Utunk a várig turista útvonalon haladt, de mi egy, a házak mögötti fás ösvényen rövidítettünk. Ahogy mentünk a romhoz, egy régi palóc házat pillantottunk meg, amit le is fotóztunk. Tovább haladva észrevettük, hogy nem vagyunk egyedül,

mert rajtunk kívül még egy 6-7 fős birkacsoport is ballagott föl a várba, akikről később kiderült, hogy nem idegenek, mert már jártak fenn a vár magas pontjain.”

„A romokat körbejárva - írja Borbála - két érdekes dolgot fedeztünk fel: egy barlangot és egy bazaltlépcsőt.”

Most, hogy nagyítom az ott készült képeket azt látom, hogy olyan ez a kis vár, mint egy legenda. Gondoltam hogy ha Tözsér Árpád könyveit átlapozom, fogok találni utalást, egy-egy emlékmorzsát vagy verssort. De nem találtam. Sebaj, mert járt itt Petőfi is, Ő majd elmondja, elmeséli - Várgedéről jövet, Vecseklőre tartva - vajon mit látott, mit tartott érdemesnek, érdekesnek. Az Úti jegyzetekből idézünk:

„Útba esik Hajnácskő... most már nem is rom, mert tulajdonosa ledöntötte végkép.” Ennyi használható most nekünk, mert a többi Csomai Jóska cigánybandájáról szól. Ez nem sok. De - mentő ötletként - felrémllett Tompa Mihály: ha valaki, akkor ő írt regét, hisz itt minden virágot és váromot ismert és megverselt. Verseinek négy kötetét lapozva a *Mohos váromladékhoz* című románcnál megálltam. Ennek egyik strófája hátha ide vonható:

*Hol a fénylakta csarnok?
A puszta termeken,
A zúgó szél dühének
Bogáncskóró terem!*

De a folytatásból kiderül, hogy nem erről szól. Hát a *kőasszony*, hisz én is valami hasonlót láttam?!

*Hová lőn a fény, és a vigalom?
Lipóczvár puszta, század-dúlta rom.
Ki a falak felett parancsola:
Nevével, mint az árnyék elhala;
De a kőasszony áll a bércz felett,
Fogván ölében a kis gyermeket.*

Az egyik felvételen én ezután látni is vélem a kőasszonyt a gyermekével, s vele szemben egy köembert is, de ez az én románcom, legendám lenne, lehetne. Ám az a másik, amely Huba vezérről és Hajnácskáról szól - és Gedő vitézről -, legenda a javából, hisz a vár, a falu ennél jóval későbbi. Ezt a tudós Ila Bálint írja. Tőle tudjuk többek mellett, hogy a „sőregi vár-jobbágytörzs épített a mai Ajnácskő vára helyére még a tatárjárás előtt némi erősséget, mely a vész idején sok jobbágnak és vagyonának biztos menedéket adott.

A faluépítő tevékenység kezdeteiben visszanyúlik a XII. századra. Legkésőbb a következő század elején élhetett Ajnácskő várának névadója... (A vár nevének legkorábbi alakja egy 1245-ös, Ajnácskőre vonatkozó oklevélben: Danuske.)

Ám visszatérve a legendához, a név mögött valami leány rejtezik, mert az etimológia is erről árulkodik: az utótag, a „kő” elsődlegesen egy sziklacsúcsra épült várat jelöl, az előtagban pedig valószínűleg török eredetű „léha, kacér nő” jelentésű személynév rejtezkedik.

Akkor hát van valami a felrémllett legendában, a köemberben és kőasszonyban, a Huba vezér leányában? Lehet, de most veszem észre Balázs fiúnk irományára tekintve, hogy van itt valami, amiből lehet - lehetne! - legendát teremteni. Hát a bárányok, a birkák? Ugye? Igen, ők lehetnének az élő lelkeknek - szemben a kőszobrokkal - a régi várnépnek utódai, az

elvarázsolt jobbágyok, építők és harcosok. Hát ebből csak összejön valami? Igen, de ki fogja ezt megírni, mert álmodni mindenki tud!

Ej, Ajnácskő és hej, Hajnácskő, és hej, te kedves Petőfi Sándor, és te is, Tompa Mihály, miért is nem költöttetek nekünk erről szép éneket, balladát vagy románcot? Miért nem hagytatok ránk rímekbe szedett szép álmokat?

3.

*„Járom az új várnak az alját,
járom ötöd magammal...”*

Petőfi útját is követtük, de a honfoglaló magyarság útján is haladtunk, amikor felmentünk Gömör várába. *Hol a vár? Hol a vár?* - kérdezte minden száz méteren Balázs, mert bizony csak a helye van meg. De ez a hely attól becses, hogy a honfoglalás óta ismert földvárak egyike! Anonymus Gömör várát ugyanis a honfoglaló magyarokkal foglaltatja el:

„Ugyanabban az időben Árpád vezér, mikor látta, hogy vitézei jóvoltából ilyen nagy dicsőségre és bátorságos állapotra tett szert, tanácsot tartván, sok katonát hadba küldött, hogy Gömör és Nógrád várának népét meghódítsák neki...”

Gömör vára a nevét egyébként egy nemzetségfőről kapta, akit türk, kabar szóval **Gumurnak** vagy **Gümürnek** hívtak. Ezen név fekete szentet jelent, ami bizonyára mágikus erejű név volt. Amikor I. Szent István kiépíti közigazgatásunk máig fennmaradó szervezetét, a vármegye rendszert, Gömört a megye, a királyi várbirtok, a várispánság központjává tette. A középkorban várossá fejlődött: népességére nézve a megyében a második legnagyobb település volt. Ebben az időben a Máriássyakkal egy törzsből származó Gömöri család birtoka, majd a Rozgonyiaké, Perényieké, sőt Mátyás király nádora is birtokosa volt a várnak 1460-ban.

Nyilván nem véletlen, hogy a nemesurakat megkapáltató álruhás király történetét ide helyezi a népi emlékezet. Szobra, amely ma is látható a templom előtt, szintén erre emlékeztet.

Egyébként a valaha szebb napokat látott városból mára falu lett (Sajógömör), s a vár földsáncait is benőtték a fák és a bokrok. Így hát jogos volt Balázs fiúnk kérdése, hogy hol a vár? De Őt is, mind mindenkit, aki ide felkaptat, a Sajó völgyének szép látványa kárpótolja. És a történelmi emlékezet, amelyet sokszor egy-egy téglából, vagy egy faltöredékből kell, lehet csak felidézni.

Engem először Petőfi csábított ide: vajon láthatom-e azt, amit ő látott itt 1845 nyarán. Amikor Rozsnyóról érkezett ide az ottani lutheránus lelkésszel együtt. Az **Úti jegyzetekben** olvashatunk az itteni élményeiről.

„Gömörön megháltunk. Itt kettőt találtam, mi figyelmet érdemel: a torony s a temető. A torony tetején van kereszt, csillag és félhold... qu'est-ce que cela?”³⁰

A temető pedig tán páratlan a maga nemében. Oly meredek hegyoldalon fekszik, hogy a halottat - kivált sáros időben - kötéllel kell fölhúzni. No, ha megriad a föltámadás trombitája, ezek a szegények borzasztó salto-mortalér³¹ fognak csinálni, mielőtt rendeltetésök helyére jutnának.

³⁰ qu'est-ce que cela: mi ez?

³¹ salto-mortale: halálos ugrás (szaltó)

*A fogadóban, ahol háltam, egy lőcsei színlap díszíté a falat - alkalmasint kép helyet...
„Tisztújítás - parenthesisben³² alatta: restauratio³³. - Eredeti vígjáték 4 felvonásban.
Írta Nagy Ignác a tudóstársaság költségén.” No lám! azt nem is tudtam, hogy iratnak
színművek a tudóstársaság költségén.*

*És most haladék nélkül menjünk Rima-Szombatba, hova a nemesség is begyűl nemso-
kára, de addig még ugorhatunk egyet...”*

4.

*„Járom az új várnak az alját,
járom negyed magammal...”*

Igen, ugorjunk mi is egyet: Petőfi Pestig ugrik, mi ennél nagyobb, a lengyel határig, s ezáltal az egyik legromantikusabb, és épen megmaradt vár, Árváig vezetjük a kedves Olvasót. Én többször jártam itt: mindig erre mentem - a régiekhez hasonlóan - ha Lengyelországba vitt az utam. És mindig meg is álltam a vár alatt. A legutóbb is így történt, bár akkor itt zuhogó eső fogadott. Ezért csak a szembülső vendégfogadóból néztem a meglehetősen szomorkásan álló, égbe nyúló sziklán álló várat. Egy bánatos katonára és egy versre gondoltam, amit egyszer valahol olvastam:

*„Bánatos a katona, nincs kenyere, se lova,
Árva vára kapujában örködik bús egymagában.
Egyedül árvasága az élet, adj, Úr, szerencsésebb évet,
Adjatok nekem erőt, fehér sziklák, zöld fenyők.
Szűnjön meg az árvaságom...”*

Nem időztünk itt akkor, s utunkon fogytak is a fehér sziklák, de az eső ereje is lanyhult, majd elállt. Miközben bővül a forgalom, ahogy szűkül az út, egyszer csak előttünk volt Krakó. Nem magyar város, ezt mindannyian tudjuk, de mégis tele van magyar emlékekkel. Innen a vonzalom bizonyára, hogy kötelességünknek érezzük elzárándokolni e királyian fontos városba. Ezért is azt ajánlom, hogy bízzuk magunkat ösztöneinkre, és szinte biztos, hogy ez az ösztön a várba, és a székesegyházba vezet bennünket.

Több mint húsz éve jártam itt, s azóta, bár úgy tűnik semmi nem változott, minden egészen más. A Wawelt előtt hatalmas tömeg és sorban állás. Húsz éve alig voltak néhányan, legalábbis így emlékszem. Az altemplomban is elképesztő a tömeg, de a kőkoporsókban nyugvóknak hátha jólesik, hogy így annyian veszik körül őket, mint életükben, a palotában vagy a csatában. A *piros-fehér-zöld* szalaggal átkötött koszorú és a friss virágcsokrok nemzeti színei (mi miért is nem hoztunk?) Báthory István kőkoporsóját jelzik. Ez itt Ponjatowski... Csak nem?... De igen. Mire vonatkozott ez a „csak nem”? Egy nótára, egy dalra, amit Arany Jánossal kapcsolatban ástunk elő. Ő szól az egyik levélben arról, hogy Az egri leány című balladájának a 3. részét arra - a reformkorban általánosan ismert - lengyel dallamra írta, hogy „Búsul a lengyel hona állapotján”.

³² parenthesisben: zárójelben

³³ restauratio: tisztújítás

Idézzük most fel az említett, a reformkorban oly népszerű és ismert lengyel ének szövegét, amelyet szokás volt majd minden mulatság alkalmával elénekelni. A dallamról pedig talán érdemes megjegyezni, hogy érzésünk szerint a lengyel himnusszal egy tőről fakad:

*Búsul a lengyel hona állapotján,
Mert Ponjatowski nincsen a csatáján;
Kesereg a vajda és az egész pórság:
Zokogva kiáltja: oda a szabadság!*

*A német arany s ezüst után sóhajt,
A portugallus finom gyapja óhajt,
A magyar jobb létért, az olasz hitéért,
Egyedül a lengyel küzd a szabadságért.*

*A török szultán szereti szeráját,
A porosz büszkén nézi katonáját:
A hiú francia csak hírért csatázik,
Egyedül a lengyel szabadságra vágyik.*

*Az angol kinccsel terheli hajóját,
Az orosz fonja durva kancsukáját;
A spanyol bámulja hajdani nagyságát,
Csak a lengyel érzi veszített szabadságát.*

*A gyáva illír bálványozza lányát,
A szász olvassa gyapjójának számát;
A szegény bajornak sör a boldogsága.
Hej, nincs a lengyelnek kívánt szabadsága.*

5.

*„Járom az új várnak az alját,
járom ötöd magammal.
Isten, Jónás, Isten, Jónás,
vékony karcsú derekú,
Ó, Erzsébet asszonyunk.”*

Trencsény, Beckó (Bolondóc), Csejte - így, ebben a sorrendben folytatom a várkörjárást, mert mi is így jártuk be ezeket egy nap alatt, hol Mednyánszkyra - Alajosra éppúgy mint Lászlóra -, hol Csák Mátéra, de legtöbbször Báthory Erzsébetre gondolva. Mert a legnagyobb élmény *Csejte* volt, aminek romját, reményvesztve, valóban a visszafordulás előtti percekben vettük észre, s félórás gyaloglás után meg is hódítottuk.

„Ha gyalogosan elhagyjuk Vágújhely határát, és délnyugat felé tartva, eltávolodva a folyóparttól, a hajdan vérszomjas zsarnok uralma alatt *Csejte* (•*achtice*) vár és község istenáldotta rónaságára érkezünk” - olvashatjuk Mednyánszky Alajos 1844-ben - németül - megjelent könyvében.³⁴ A vár II. Miksa idején Kanizsai Dorottya tulajdona. „E gazdag asszonyról, aki

³⁴ Magyarul Soltész Gáspár fordításában 1981-ben jelent meg a pozsonyi Tatran Könyvkiadónál.

utolsó tagja volt a családnak, fiára Nádasdy Ferencre szállt a vár, s az ő felesége, Báthory Erzsébet révén jutott ahhoz a szörnyű hírnévhez, ami mindaddig kísérni fogja, amíg csak egyenlővé nem lesz a földdel.(...)

Báthory Erzsébet kegyetlen volt és szigorú, híján volt mindennemű nőiességnek, és vad szenvedélyek rabja lévén, szolgálóleányait a legapróbb hibákért is gyötrő büntetésekkel sújtotta, és órákon át gyönyörködött szegény, megkínzott teremtmények szenvedéseiben. Gombostűvel, ollóval szurkálták, forró vasalóval égették őket, meggyújtották az ujjaik köré csavart, olajba mártott gyapjúfonalat, téli éjszakákon levetköztették, kútvízzel meglocsolták és kizárták őket - ezek voltak a megszokott büntetések egy-egy utolsó öltésig el nem készült munkáért, eltört edényért vagy nem a sötét úrnő meglegedésére teljesített feladatért. Egy napon a hiú nőszemély tükre előtt ült, és egy csekély mulasztás miatti mérgében oly erővel ütötte arcul szolgálóját, hogy a lányt azonnal elöntötte a vér. Egy csepp a zsarnok asszony arcára fröccsent; Erzsébet letörölte, és úgy ítélte meg, hogy bőre még fehérebbé, finomabbá, ragyogóbbá vált, mint annak előtte. Megtalálta tehát a bűbájossággal olyan régóta, olyan nagyon keresett varázsszerét a megfiatalításnak: a szűz leányok véréből készített fürdő eltünteti az öregedés romboló nyomait. Mihelyt kicsírázott agyában ez az ördögi ötlet, nyomban meg is valósította az asszonybőrbe bújó hóhér. Néhány év alatt Erzsébet - két vénasszony és udvari törpéje, Fickó segítségével - háromszáz leányt áldozott fel...”

Hogy ezek a szertartásos kínzások milyenek is lehettek, arról élt bennem egy konkrét kép, Csók István festményének alapján. Ezen sorok és ennek a festménynek, emlékek az alapján úgy illet volna, hogy a várba felmászva, a romos falak között még ma is árva sikolyokat, elfojtott sóhajokat halljak ott, a kváderkövek pedig vércseppeket izzadjanak. De fönt a várhegyen béke honolt, fecskék villogtak, cikáztak le s fel, le s fel. És ott ahol Csók István festménye szerint a beteges, vérre szomjas úrasszony trónolt a hóval fedett udvaron, ott most két német turista főzött bográcsban valami erős illatú ételt. Hogy kerültek ide, ahol csak a fecskék és mi járunk?

*

Egyébként Thurzó György nádor vezette törvényszék Báthory Erzsébetet életfogytiglani rabságra ítélte, s azok, „akiknek részük volt az ártatlan vér kiontásában, máglyán vagy pallos által vesztek el”. Az ítéletről, a perről, amelyet gyanúsnak tartottak mindvégig, Péter Katalin történész kis monográfiát jelentetett meg. A friss élmények hatására, ahogy hazajöttem, elővettem azokat a jegyzeteket, amiket annakidején Péter Katalin által publikált jegyzőkönyvből írtam ki magamnak, s amelyek különösen mágikus ráolvasások emlékét őrzik. Az első tanúvallomás a *sárvári* várban, még Báthory Erzsébet elfogatása előtt, 1610 március 5-én történt.

„De mostan egy szürke színű kalácsot, mint egy peregőt, olyat tart (Báthory Erzsébet), kit az ördöngések adtak neki. És az közepiben egy ostya vagyon, azt előtte tartván és arra nézván imádkozik, mind nádor uram, mind mestere ellen és az vármegyeispán ellen. Az imádkozó igéknek pedig ez volna, azmint értette, az formája: »Ezáltal nézlek én tégedet, (itt megnézván, azki ellen imádkozik) és valamint én tégedet ezáltal nem láthatlak, úgy ne árthass nekem semmi ellen való dolgokban.« És sok bőrbítelő³⁵ imádságot mond, azki eltart néha egy óráig.”

³⁵ **bőrbítélni - bőrmötölni:** dörmögni

Egy másik ráolvasás szövege, amelyet Ponikenus János írt le levelében, eredetileg szlovákul, így szól:

„Isten, segíts! Isten segíts te felhőcske! Adj Isten egészséget Báthory Erzsébetnek. Küldj, küld te felhőcske kilencvenkilenc macskát, ezt parancsolom én néked, ki a macskák főura vagy, hogy parancsolj azoknak és őket egybegyűjtsed, bárhol legyenek is, akár a hegyeken túl, akár a vizeken túl, hogy jöjjön ezen kilencvenkilenc macska és hogy menjenek szerte és Mátyás király szívét harapják, valamint Cziráky Mózes szívét is, és a nádor szívét, úgyszintén a vörös Megyeri szívét rongálják szét, nehogy Báthory Erzsébetnek bántalma legyen! Szentháromság végezd így el!”

Honnan ez a kilencvenkilenc macska? Abból a mítoszi korból - vagyis ezen korra visszamenő hagyományból -, ahonnan a hetvenhét fájdalom, s ezek elleni bájoló imádságok, amelyeket ugyancsak a Vág mentén, Semptén jegyzett le a prédikátor Bornemissza Péter uram az 1500-as évek második felében.

AZKINEK FEJÉT MEGMENTÉ, HOGY NE FÁJJON

„Nemes asszonyom Boldog Anya, beméne szent templomba, leüleplék az ő áldott aranyas szent székibe, az ő áldott szent fejét megesé fenye füst csúz, fenye füst kelevény, lefüggeszté az ő áldott szent fejét rajta, szent kedve könnyörödék, szent színe szomorodék. Azt látá az ő áldott szent Fia, monda: óh, én szent Anyám, mire szent fejed lefüggesztöd, szent kedved megkönnyörödött, szent színöd megszorodott? Hogy azt hallja asszonyunk Mária monda: óh, én áldott szent Fiam, hogy ne szomorodjék az én áldott szent színem, hogy ne függessem az én áldott szent fejemet, hogy ne könnyörögjem az én áldott szent színemben. Az én áldott szent fejemet megesé fenye füst, csúz, fenye füst kelevény, hetvenhét fájdalom befogta száz tetemet. Hogy azt hallá áldott Urunk Isten: Ne ijedj, én szent anyám Mária, im én megszorítom az én aranyas kendetlen keszkenőmmel az te áldott szent fejedet, belőle kifusson fenye füst csúz, fenye füst kelevény, benne meg nem maradhasson hetvenhét fájdalom az te száz tetemedben. Áldott Urunk Isten hatalmából, meg nem maradhatának hetvenhétféle fenye füst csúz. Ez mai dicsőséges napon én is megszorítottam az embernek fejét, ez kendetlen keszkenővel, bűnös szájból szent ígéket reá mondtam: Ne ijedjél, szent Anyám Mária, én vagyok mindennél nagyobb orvos, te vagy mindennél nagyobb bájos.”

Miért írtak ezek? - teszi fel a kérdést Bornemissza Péter, miután nyolc, ördögös praktikának tartott bájoló imádságot „előszámolt”. Válasza:

„Ezeket azért írtam: hogy értsed mi legyen az bájolás, és azon igékből vödd eszedbe, hogy ördög találványa, mely ördöget az írás hazugnak és gyilkosnak mond: íme, ezek is merő hazugságok: sőt a mi urunk Jézus Krisztusnak, az Szűz Máriának, az apostolnak káromlási, kikre bolond dolgokat költött, mint ültek aranyas székbe, mint találtak elő hetvenhét csúzt, kelevényt, hasfájást, azokkal mint szóltak, azokat mint küldték tengerbe, az számart is szentnek nevezi: és több ezer hazugságra tanítja az szegény bolond emberi nemzetet. Óh, ki nyomorult volna az ördög miatt az ember, ha szabadítója nem volna.”

Ha szabadítója nem volna!... És ha volna?

6.

*„Jártam az új várnak az alját,
jártam sokad magammal...”*

Hála a negatívoknak, az emlékeket legtöbbször könnyen és pontosan föl tudom idézni, amelyek a nem-folytathatót folyamatossá teszik, jóllehet a két milliméteres elválasztás helyére a legtöbbször völgyhidat kell tennünk - ez volna az emlékezés -, amely összeköt időt, teret, homályló foltokat vagy hol derengő, de legtöbbször éles képeket. Ilyen negatív lenyomatokat őriz Kölcsey verse, Mednyánszky báró szép könyve (Baedekere), és Joseph Fischer metszetei is. Ezeket csak akkor nézhetjük és olvashatjuk örömmel, élményszerűen, ha valaha jártunk azon a vidéken, s így a völgyhíd építése - innen oda s vissza - nem akadály. Ezért könnyen eljuthatunk Nyitrára, Újvárra, Semptére, egészen Bornemissza Péterig, és még tovább. Most már - bár az emlékezés csábít - hadd ne menjünk azon az úton tovább visszafelé, hanem lefelé. De nem a régi utazó módján, hanem mai szokásokhoz híven viharos lépésekben, nagy ugrásokkal haladjunk a Vág folyó alsó folyása mentén, csupán megjelölve Mednyánszky Alajos által részletesen ismertetett helységek neveit. Ezek pedig: *Sempte, Szered, Vágsellye, Hetény, Negyed, Guta*, ahol a Vág „ünnepli nászát a hatalmas Dunával”. De nem a nagy Dunával, hanem a Pozsonynál tőle elváló, a Csallóközt északkeleten határoló Kis-Dunával, hogy társulva, majd a Nyitrával egyesülve Komáromnál búcsúzzék nevétől, mivel néhány kilométerig Vág-Dunának neveztetik.

Így búcsúzunk most mi is járt utunk hordalék emlékeitől, nem feledvén Huszt és Munkács várát, Árva és Krakkó várát, a gömöri s a Vág-menti várak romjait, de a többi sem, amelyek „múltja nagy” s amelyekről itt nem szóltunk.

II. HA TÓTÁGAST ÁLL A VILÁG

„Voltam egy országban, ahol csudálatos dógokat láttam. Láttam, egy tehenet a tetőn fekünni, közben vidáman kérődzött. Egy szúnyog röpködött körülötte, akkora vót, mind egy ló. Négy jóbarát sétálgatott egymás mellett, egy süket, egy vak, egy néma és egy béna. Egyszerre csak a vak meglátott egy nyulat, a néma odakiáltott a süketnek, hogy fogja meg, a béna utolérte és agyonütötte egy fogpiszkálóval.

Kimentem a folyópartra. A folyó tíz méter magasan folydogált. Kinn a parton mászott egy hal, miközben egy szarvas repülve menekült előle. A hal megfogta és pár pillanat alatt megette vacsorára. A folyóban egy kalapács úszott, egy üllő kísérte.

Hideg téli nap vót. Levetkőztem félmeztelenre, hogy ne legyen melegem. Elsétáltam a mezőre. A búza a fákon már javában érett. Éppen várták a munkások, hogy lekaszálják. Később bementem egy házba, kinyitottam az ablakot, hogy a hazugság kiszálljon.

Tegyétek tik is ugyanazt.”

A FARSANG ÉS BÖJT CSATÁJA

(Üzték már a Farsangot)

„Ezt a nevezetet, fársáng, a magyarok vették a németektől, akik a cantu circulatorum³⁶, a játékos tréfát, mocskot üzőknek cselekedetekből formáltak; akik sokféle játékokat s bolondságokat indítottak ezen a napon s ez időben vendégeskedvén, nyargalódzván s magokat mulatván.”

(Bod Péter)

Múltbéli emlék villan elém: a régi, falusi iskolánk falán lévő egyik nagyalakú kép. E sok jelenetből, alakból összeállított táblának *Az ősz* volt a címe, és az alsó tagozat négy évében végig kísért bennünket, mint a fogalmazás és beszélgetés órák egyik segítő eszköze.

E képen minden, az őszi évszakkal kapcsolatos szépség megtalálható volt: az édes szőlő és a vidám süret, vadludak és diófa, sőt dióverés, a hullani készülő sárga, barna és piros levelek. (Semmi elmúlás, semmi szomorúság, semmi filozófia - még!)

Soha nem volt diófánk, így diósüret sem, de minden évben egyszer - azután rajzórán újból - előkerült a diósüret témája, hogy a fogalmazás hármaskörét (bevezetés - tárgyalás - befejezés) gyakoroljuk. A mondat kerekítését, a helyes szórendet. Az élénkítést is, a fantázia bakugrásait is szeretném mondani, de nem mondom, merthogy ez így nem igaz. Ugyanis mindig és mindannyian ugyanazt írtuk. Így csak a helyesírást és a szépírást lehetett osztályozni, vagy értékelni. Ez utóbbi a körmöst jelentette még akkor. (Nekem is.)

De miért is jutott eszembe ez az emlék? Most és itt? Nem, hanem Bécsben, a múlt nyáron, amikor a bécsi Kunsthistorische Museum egyik termében végre eredetiben láthattam a régtől fogva ismert németalföldi mesternek, az idős Pieter Bruegelnek festményeit. Ezeket sokáig nézegettem, többször vissza is tértem a terembe, hosszan időztem el a hónapokról (tévesen évszakokról) készült négy képe előtt. De sokáig álltam a *Farsang és Böjt csatája* vagy a *Gyermekjátékok* című festmények előtt is, mivel ezek eszembe juttatták a réges régen elfelejtett falusi iskolánk már idézett tablóját. Mert hasonló volt ahhoz: összefoglalni akarnak, bemutatni, illusztrálni s talán tanítani is.

*

Bob Claessens azt írja könyvében, hogy Bruegel idejében a „képzőművészetben három jelszó uralkodik: visszatérni az antikhoz, vagyis ahhoz, amit antiknak tartanak, visszatérni az emberhez, és visszatérni a természethez.” Ugyancsak ebben az időben történt, hogy a flamand festők - olasz kollégáik mintájára -, „kezdték minden iránt érdeklődni. Kultúrájuk általánosabbá válik. Foglalkoznak matematikával, tudományokkal, irodalommal, nyelvekkel. Tudósokká lesznek. Az volt Bruegel is. Bizonyítja ezt művei, különösen metszetei.”

És tegyük hozzá, hogy ezt bizonyítja az említett két kép is, amelyet még egy harmadikkal, a *Közmondásokkal* ki is egészíthetünk. (Ez Berlinben látható.). Mindhárom 1559-1560-ban készült, sok-sok rész tanulmány, vázlatok alapján. A ránk maradt jegyzetfüzetek tanúsítják is, hogy - miként azt Bruegel mondta -, az „élet után” milyen sokat rajzolta az embereket. „Sohasem szűnt meg figyelni az életüket. Elvegyült köztük és... figyelte őket olyan szemmel, amelyhez hasonló talán sosem volt a festészet történetében.”

³⁶ a vásári kikiáltók énekéből

Életútja, pontosabban életműve kezdetben Bosch hatását mutatja. Az allegóriát, a jelképes ábrázolást aztán elhagyja és helyére a természet s az élet realista ábrázolása lép: gondok és örömök és emberek. A mindennapi élet színeit keveri ki palettáján.

De a fent említett három kép megfestésének idején még jelképekben, allegóriákban beszél. Mondandója „az elbeszélés, a bemutatás, egy szimbolikus központi motívum körül csoportosul, ez adja a nevét az alkotásnak”. Ilyen a *Farsang és Böjt csatája* című festménye.

Huizinga írja híres művében, **A középkor alkonyában**: „*Ha az erénynek vagy az érzelmeknek emberi alakot adnak, azt még megértjük, de ezt a folyamatot a középkor habozás nélkül olyan dolgokra is kiterjeszti, amelyeknek - úgy érezzük - semmi személyhez köthető vonása nincs. 1330-tól kezdve mindennapos a Böjt megszemélyesítés. Megtaláljuk a Böjt és a Húsevés csatája című költeményben; ehhez a műhöz jóval később Pieter Bruegel is visszanyúlt, és őrült képzeletével kiszínezte.*” Aki ismeri a ránk maradt jegyzetfüzetét, az inkább realistának látja ez a képet, jöllehet ez csak a részletekre vonatkozik. Az egészre inkább valami álomszerű, vagy valószerűtlen illik, vagy inkább azt mondhatnók, ha epikus, elbeszélő jellegére gondolok, hogy itt bizony „tombol, tobzódik” a középkor!

Mert mi az, ami e kép láttán először szemünkbe tűnik? A hihetetlen sok alak, a rengeteg esemény, a látszólagos káosz. Aztán lassanként rendez, leltározza szemünk a látottakat, mert észreveszi a rendet. Ebben segítenek a színek és a kompozíció. A színekről szólunk először, mivel azokat vesszük észre rögtön, ha a képre nézünk. Itt három szín ugrik elő, s később az az érzésünk, hogy más szín nincs is a képen, mint sárga, vörös és türkizkék. A meleg vöröstől és sárgától a leghidegebbnek mondott kékeszöldig vezet ez a három erősnek mondott szín, színhatás. Ezek egymás mellett, egymással felelgetve ősi erőt sugároznak: e három szín által a kép már eleve tobzódó életet jelöl, miként ezt *Johannes Itten A színek művészete* című könyvében is olvashatjuk: „*kozmikus, ősz-eredeti fényerőt s ugyanakkor ünnepi, materiális valóságot.*”. *E színkontraszt „kifejezheti mind a hangos vigasságot, mind a mély szomorúságot; a földi primitívséget és a kozmikus egyetemességet.*” Ezt nem erről a képről írja, de e sorok maradéktalanul érvényesek erre a festményre.

De a színeken túl a kompozíció is ezt a gondolatot szolgálja, vagyis a feneketlen vigasságot és a mély szomorúságot. Ezt az előtér és a háttér, a bal és a jobboldali világok szembeállításval éri el.

Balra kocsmák, csapszékek: itt muzsikáló, éneklő-dáridózó, evő-ivó (sőt zabáló) tömeg. Jobbra templom, gyónás: bűnbánó, ájtatos, böjtöt fogadó, zarándokló csendes népség. Középen a két harcoló, küzdő csapat látható: allegorikus figurák - váratlanul megnövelt arányú alakok! Már-már túlzó mértékben, aránytalanul megnövelt alakok, szinte karikatúra-szerű burleszk-szerű kép, jelenet. „Élet után?” - kérdezzük Bruegel kifejezésével.

És itt álljunk meg egy pillanatra. Bruegelt *Pierre de Droel*-nak, azaz *Vidám Péter*nek is nevezték. 1604-ben Carel van Mander ehhez a következőket fűzi: „*Ritka az olyan kép, amelynek láttán megállhatjuk nevetés, vagy legalábbis mosoly nélkül.*”

Szinte hihetetlen, csapja össze kezét egy mai művészettörténész, hogy arra gondoltak, azt képzelték képei láttán, hogy nevetetni akart! Mert például nézzünk csak e képre, a kép közepére, a két központi figurára: azok láttán bizony elmosolyodunk. De ha további részeket, részleteket veszünk szemügyre, ha a koldusokra, nyomorékokra és nyomorultakra nézünk szinte biztos, hogy megfagy a mosolyunk. Talán ezért is állítja a fentiek ellentétét Huizinga, a középkor egyik legjelentősebb szakértője: „*Bruegel képein nem nevetünk, pedig ugyanazt az erőteljes, groteszk képzeletet csodáljuk bennük, amelyek Rableais műveiben megnevetet.*”

Minden bizonnyal oka lehet ennek az is, hogy a szín, a kompozíció - a festői gondolatok, vagy a festő gondolatai - fölébe kerekednek a témának.

Vegyük most alaposabban szemügyre képünk részleteit. A két központi alak mögött kút áll. Ez itt talán a Víznek, az Életnek a jelképe. De az is lehet, hogy a bor (a Farsang) ellenében a víz a böjtöt szimbolizálja. Mint ahogy a kút képe mellett a disznó (Farsang) és a halak (Böjt) életszerű kép, jelenet is, de egyúttal jelkép is. Ez egyúttal átvezeti a szemet, a szemlélőt a háttér mozgalmas, eseménydús terébe.

A kép egy stilizált város terét mutatja, az időpont pedig a farsang utolsó napja. Vagyis a hamvazószerda előtti kedden, húshagyó napján vagyunk.

Baloldalt a kocsmá előtt *Mopsus* és *Nisa* lakodalmát játsszák el.

Ez a vásári komédia minden valószínűség szerint népmese alapján készült általánosan ismert bohózat volt. (Shakespeare *Hamlet*jében előkerülő színjátszókra is lehet itt gondolnunk. Azt is mondhatnók, hogy ők azok, vagy ők ezek: ez a kor, ez a szellem.) A színjátszók mögött látható alakok már szomorú, sőt tragikus emléket idéznek: a róka farkot viselő csoport leprásokat ábrázol. Ugyanezt később külön képen megfestette: a *Nyomorékok (Koldusok, Leprások)* című, 1568-ban készült festménye a párizsi Louvre Múzeumában látható.

Egy komikus, egy mélységesen tragikus jelenet: igazi középkor. Ezt fokozandó talán, e csoport mögött újabb vásári színjátékot festett Bruegel mester: *Ourson* és *Valentin* összecsapásának tréfás megjelenítése a kora középkorból, *Nagy Károly* mondaköréből származik.

Piero Bianconi szerint ezt a két jelenetet a hagyományoknak megfelelően az évnek ebben a szakaszában mindig megrendezték, és az ünnepi menetet is, amely a háttérben látható. E kép láttán méltán idézhetjük a régi verset:

*Kiszabták a farsang hosszát,
Hamvazónak látod rosszát,
Mulassunk hát húshagyóig,
Míg farsangunk ki nem űzik.*

Amit a döcögő rímekkel ellátott versike mond, azt mutatja a kép is, amelynek segítségével meg is értjük a régi hagyományt, amely többfelé máig fennmaradt. A Déván (Hunyad vm) élő, Bukovinából oda települt székelyek szokásai között ismert volt a farsang, vagy téltemetés. A gyűjtők leírása szerint az első szigorú böjtnapon, a *hamvazószerdán* történt. „Cibere vajda és Konc király első küzdelme, amelyben Cibere vajda győz és uralkodik is a böjtös napokban. Reggel két eketalyigából kis szekeret csináltak, melyekre kb. 2 méter hosszú deszkákat szereltek. Erre feltekertek egy halottnak öltöztetett embert (rossz szokmány³⁷, elviselt ruha), és a szekeret végighúzták a falun. Mikor megjárták magukat, betértek egy *trehány* gazda udvarára és ott a »halottat« beborították a trágyadomb oldalába. Ez volt a régiek szerint a farsangtemetés.”³⁸

Mi is volt ez a farsangtemetés, és ki is ez a két híres személy? A tudós Bálint Sándort idézzük:

*„A tél és tavasz szimbolikus küzdelme, amely már az óév temetésével kezdődik, a farsang farkán ér tetőpontjára. Ez a **télkihordás, téltemetés**. A telet jelképező bábót valami módon elpusztítják: vagy vízbe fojtják, vagy elégetik. Nem lehetetlen, hogy a báb*

³⁷ szokány: durva posztóból készült felsőkabátféle

³⁸ Makkai Endre ref. lelkész feljegyzése. In: **Makkai Endre-Nagy Ödön**: Adatok a téli néphagyományok ismeretéhez. MNGy XX.kötet. 1993. 86.l.

jelképes megőlése ősi emberáldozatnak csökevényes emléke, amelyeket az égiek kegyének megnyerésére az élet érdekében ajánlottak fel. A szokásból több helyen Konc vajda és Cibere vajda, azaz a farsang és a böjt versengése, máshol meg a tél temetése lett.”

A téltemetéssel kapcsolatosan még hadd idézzük *A magyarság néprajza* összefoglalását:

„A tél, az óév, a farsang, a böjt eltemetése - ha részenként más is az eredet, s más-más-ként magyarázható - tárgyilag egy típusba tartozik: mindenütt egy élő alakoskodásról vagy élettelen (szalma) bábról van szó, akit megölnek és eltemetnek. A tárgyi formára nézve mindegy, hogy a neve »banya, boszorkány, turka, villó, kisz, kisé, pilátus« vagy más ifjú és öregember vagy Cibere vajda és Konckirály, Cibere vajda és Csont király (böjtölés és húsétel), formájában küzd vagy éppen verekedik egymással vagy környezetével.”

Cibere vajdát és Konc királyt és a mögöttük felsorakozó két sereget látjuk tehát Bruegel képén, vagyis a Farsang és Böjt allegorikus ábrázolását. De ez a színjáték már a XIV. században ismert volt nálunk. Az első adat Szkhárosi Horváth Andrástól maradt fenn:

*„Ütközet nagy lesz mindenkor a farsangban,
Mikor Czibere bán beszáll az Bánságban,
Koncz vajda haragszik, dúl-fúl haragjában,
Mert nincs tisztesség az negyven hat napban.”*

A néprajzkutatóink feljegyzéséből tudjuk, hogy a Cibere és Konc háborúskodását megszemélyesítő szereplők a farsangi népszokásokban egészen századunkig fennmaradtak, különösen Erdélyben, ahol Csík megyében a Cibere vajda - Konc (vagy Csont) király tréfás küzdelmét szalmabábokkal is eljátszották. Udvarhelyen a „tréfás néphit szerint Cibere vajda és Konc király két nagy fejedelem. Húshagyókor élet-halál harcot szoktak vívni egymással. Vízkeresztkor a verekezésben Konc király, Húshagyókor Cibere vajda győz. Ekkor ecetes, túrós, fokhagymás ciberét beléje aprított kenyérrel szabad csak enni, de húsfélét nem.”

A *cibere levest*, mint általánosan ismert, böjti eledelt Ipolyi Arnold is említi az alább ismertetett szokás leírásakor, és hozzáteszi, hogy ezt a levest a *zabkiszőce* adja. A *kiszlélé, kiszli* szlovácul annyit tesz, hogy savanyú. Nyilván ez alapján hívták ezt a levest kiszelécének a magyarországi szláv vidékeken. A *kiszeleves* valóban búzakorpából készült, kovásszal savanyított böjti leves, amelyet esetenként kukoricakásával, tésztával, tejjel vagy tojással ízesítettek.³⁹

*

Ezek után térjünk vissza Bruegel képéhez, és annak kapcsán a Cibere és Konc ellentétének és háborúskodásának motívumához. Az eddigiek alapján azt mondhatjuk ismert volt a magyar néphagyományban is, noha „a farsangi és böjti ételek megszemélyesített küzdelme a XVII-XVIII. században néha összeolvad egy középkori eredetű vetélkedés motívumával, a Bor és Víz vetélkedésével, illetőleg az iskolai színjátszásban Bacchus és Neptunus dramatizált vetélkedésével. A bor és Bacchus éppúgy a farsangot személyesíti meg, mint a víz és

³⁹ Innen, nyilván névátvitellel a böjtöt jelképező **szalmabábura** is vonatkoztatták, s magára a szokásra, a **kice-** vagy **kiszejárásra** is. Ez összefügg a nagyböjttel, csak nem a kezdetén, hanem annak a végén van. Az északi felföld peremvidékén élő palóc és palócos jellegű közösségekben ismerik és máig fennmaradt az Ipoly mentén és Zoborvidéken. Erről az előző könyvecskémben (**Mély kútba tekinték**) írtam, bár ott a kicének egy másik magyarázatát adtam. Talán a kettő együtt (is) igaz!

Neptunus a bőjtöt. A farsang-Bacchus azonosítás azonban nálunk sohasem lett a népi hagyomány szerves része.”

Itt látható reprodukció egy marosszéki falu, Tancs református templomának 1676-ban festett egyik kazettájának rajza. A falu festett mennyezetén a kétfejű sast, Sándort (Nagy Sándort!), Szirént ábrázoló kazetták mellett az egyiken Bakus hordón lovagló alakját is felfedezhetjük. Minden bizonnyal a Farsang képviselőjeként került, kerülhetett ide e különös famennyezetre a bor - babérlevéllel is - koszorúzott fejedelme. Így ezt a figurát, a templomi kazettán látható „Bakus”-t, valamint Bruegel képén látható figurát, ki az evő-ivó, a részegeskedő és tobzódó sereg élén (a hordón) lovagol, Farsang jelképnek, vagy annak kései utódjának, akár Konk vajda egyik „rokonának” is felfogható. Akárcsak a Szabolcs-Szatmár megyei Nagykállóban régen ismert, szintén a farsanggal kapcsolatos *Biri Bachus* felvonulás főszereplőjében.

„...a biri Bachus tulajdonképpen hagyományos farsangi figura - írja Dömötör Sándor-, amelyet az örömműnepség előkelő rendezői ügyesen használtak fel a király koronázása alkalmával a nép ujjongásának felkeltésére, és az öröm látható kifejezésére.

Ez a Bachus... inkább hasonlít a szabolcsi néphagyományban ma is élő szalmamedve nevű maskarához, mint a borkirályhoz vagy a szőlőhegyek istenéhez.”

A biri Bachus 1790-es kállói bevonulásáról érdekes leírást ad „A Hadi és más nevezetes Történetek” című hajdani újság. Innen tudjuk meg, „hogya a farsangi örömműnepség reggel 6 és 7 óra között érkezett a biri Bachus Kálló városába. Elöl muzsikások jöttek, mögöttük két betyár egy hízott ökröt vezetett, majd egy hatökrös szekér közeledett, melyen egy nagy boroshordó tetején ült a Bachust ábrázoló alak, aki nem volt más, mint gróf Kállay öméltósága nyulása. Balkezében egy pálinkás palackot tartott, s ebből a jobbkezében lévő pohárba töltötte az italt, ...a hat ökör mellett bérese és suhancok durrogattak ostorral.”⁴⁰

*

„Ütközet nagy lesz mindenkor a farsangban” - írta 1544-ben, nem sokkal Bruegel festményének elkészülte előtt Szkhárosi Horváth András. Ezt, mint dramatikus szokást megőrizte, fenntartotta sokáig a magyar népi hagyomány. A szokás a festménnyel együtt a farsangi események legvégének, az utolsó napnak, a húshagyónak a végét jelzi. Látjuk az ütközetet elől, a tobzódást háttérben, amelyről *Bod Péter* úgy tudja, hogy gyökerei a Bacchanáliáig vezetnek.

Ezért is hadd idézzünk Tőle egy hosszabb leírást és véleményt (a mottóban már olvasható volt egy mondat ebből), amelyet a húshagyókeddel s a farsanggal kapcsolatban írt. A „keresztyének között előforduló innepek”-ről szóló könyvében, a február hónapnál ezt olvasható:

„Ezt a nevezetet, *fársáng*, a magyarok vették a németektől, akik a *cantu circulatorum*⁴¹, a játékos tréfát, mocskot üzőknek cselekedetéből formáltak; akik sokféle játékokat s bolondságokat indítottak ezen a napon s ez időben vendégeskedvén, nyargalódván s magokat mulatván. Deákul hívják *bachanalia* a Bachusról: első napját megelőzi és utolsó *húsevő* nap, melyet mondanak *carniprivium*⁴² vagy *privicarnium* néha az írásokban: melyen még a keresztyének között is sok rendetlen, tréfás és vétkező dolgok mentenek véghez. Mert némelyek lárvákat vettenek, különböző nemnek ruhájában öltöztetnek,

⁴⁰ **Dömötör Sándor:** A biri Bachus nagykállói bevonulása 1790-ben. (In: Szabolcs-Szatmári Szemle 1968.1.sz.) A rövid ismertetése megtalálható **A nagykálló járás múltja és jelene** (Nagykálló, 1970) című antológia 237-38. lapján.

⁴¹ a vásári kikiáltók énekéből

⁴² helyesen: *carniprivium*=húshagyókedd (ez erdélyi Havadon **púpos nap**.)

sok vásottságot, feslettséget vittenek véghez: némelyek sokféle figurás köntösöket vévén magokra, mutatták magokat *pokolbul jött lelkeknek*; melyekre nézve helyesen mondták sokan *ördög ünnepének*.

Honnan vették a keresztyének ezt a szokást?

Úgy gondolta Mántuánus⁴³ s mások sokan, hogy a pogány rómaiaknál lévő *Luperkál*⁴⁴ nevű innepről; melyet ez idő tájban szenteltek; amelyen a *Pán*,⁴⁵ pásztorok istenének papjai mezítelenen futkároznak az utcákon, s akiket elől-hátul találtak, azokat megütötték: mely verést egészségesnek tartották, kivált a viselős asszonyoknak. Mások ismét a *Bachus*, bornak istene tisztességére szenteltetett napról gondolták, hogy a keresztyének közé bėjött; amelyen jól megborozván magokat a pogányok, lárvásan szoktanak volt nyargalódzni s majmoskodni és sok feslettségeket gyakorolni... minthogy a keresztyének a következő negyven napon szorosán szoktak böjtölni, megengedettett nékiek, hogy a böjtöt megelőző három napokon vígan legyenek és szabadon cselekedjenek, amit teszik.”

Ez az utolsó három napot, vagyis a böjt eljöttének előző napjait beszéli el Bruegel utolérhetetlen gazdagsággal és színpompával. Az „életből vett” alakokkal, jelenetekkel szól arról, ami volt, ami van. A németalföldi mester úgy mesél az igazról, úgy állítja a valót, ahogy - érezni -, soha senki nem látta! Mégis mindannyian tudjuk, hogy állítása igaz, mert valónak égi mását tükrözi. De azt is hozzá teszem némi szomorúsággal, hogy ez a régi múltról beszél, és ezért inkább azt mondja, hogy ez volt. Vagy mégiscsak van? Addig van, teszem hozzá magamat is biztatva, amíg az allegorikus festmény által megjelenített érzések, gondolatok, élmények bennünk élnek. Még akkor is így van, ha soha nem láttunk ilyeneket, és úgy érezzük, hogy álmodjuk őket.

⁴³ **Babtista Mantuanus** (1469-1538) = olasz humanista, költő, orvos.

⁴⁴ **Lupercalia** = tavaszünnep a régi rómaiaknál

⁴⁵ **Pán** = a pásztorok, nyájak, erdők, ligetek istene a görög mitológiában.

ESZEM-ISZOM ORSZÁG (Eldorádó)⁴⁶

Avagy miként is áll az éhező gyomrok megtöltésének kérdése?

Reymond híres regényében, a *Parasztok*ban azt állítják a medvetáncoltatók, hogy ők messzi országból jöttek, „széles tenger, nagy erdő mögül, ahol az emberek fejük tetején járnak, a kerítést kolbászból fonják, tűzzel hűsölnek”. Valami hasonlót látunk Bruegelnek az 1567-ben készült festményén.

A kép ismertetése előtt szóljunk röviden az alcímről, s a névről: az *Eldorádó* spanyol szó ‘*el dorado*’ ‘*aranyozott*’-at jelent, átvitt értelemben aranyországot. Egy mesebeli gazdagságú országot, a csodák országát, amelyben gond és munka nélkül élnek az emberek. A régi hiedelem szerint a valóságban létezett is Dél-Amerikában egy ilyen, kincsekben, aranyban gazdag ország.

Valóban volt is ilyen, így ennek a hagyománynak is megvan az alapja. A magas kultúrájáról és hatalmas gazdaságáról híres, ma már kipusztult, kolumbiai *csibcsa* népnek ősrégi szokása volt, hogy fejedelmei trónralépésekor temérdek aranyat és drágakövet szórtak a szent Guatfita tóba. Ezt az ünnepélyt - amihez hasonló az inkák birodalmában is volt -, nevezték *doradonak*. Innen az Eldorádó mesés híre, amely az európai folklórban mindenütt ismert és szimbóluma a képtelen jólétnek. Itt kolbászból van a kerítés, az utcán sült malacok sétálnak késsel és villával a hátukban, a levegőben sült galambok repkednek, a folyókban tej és méz folyik stb.

Bruegel 1567-ben készült festménye ismét egy flamand népi hagyományt, a *Luilekkerland*-ot ábrázolja. A torkosságnak ez az Eldorádója Folengo latin-olasz keveréknyelven írt verseit idézi. Ezek a versek akkor születtek, amikor az éhező gyomrok megtöltésének kérdése még távolabb állt egy kielégítő megoldástól, mint ma.

A festmény is mutatja, hogy *Luilekkerland*ba egy kukoricaliszt-hegybe ásott alagúton át lehet eljutni. Láthatjuk, amint a torkos alagútásó kibukik az alagút innenső végén, az ígért földjén, ahol egy fa tövében terített asztal várja, hogy degeszre egye magát. Egy híres film címével: itt lesz, itt van aztán nagy zabálás! Mert számos kerek, száraz, kaktuszként kinövő lepény (kenyér) várja őt, mellett szalad a sült disznó, a hátába szúrt késsel. (Ez a motívum ugye már ismerős valahonnan?) A disznó háta mögött egy fehér terítőn lévő tányéron sült csirke várja, hogy végre megegyék. Az előtérben pedig lágy tojás sietve kínálja magát. Csak meg kell enni, hisz az evőeszköz is benne van. A kerítés pedig, jól látni, kolbászból fonódott.

Bruegel mester gúnyos tiszteletből friss lepényekből kirakott tetőt helyezett a felfegyverzett nemes fej fölé, akinek tátott szájába készül berepülni a sült galamb. A többiek - nem tudok az említett film címétől és témájától szabadulni - már túl vannak a nagy zabáláson, és teli gyomorral a nemrégien teli asztal alatt, a nagy fa hűvösében elnyújtózva pihennek, vagy inkább lehet azt mondani, hogy „emésztenek”.

Az az érzésünk, hogy itt az egyes társadalmi csoportok képviselőit is megfestette: a nemes után itt látjuk fekvő katonát (vagy lovagot), a parasztot és a papot. (A polgár talán épp most mászik ki a kukoricaliszt-alagútból?)

A katona már mindent megevett és megivott: jöhet bármi és bárki, ő innen egy darabig fel nem áll! A paraszt aki nem éppen sovány, a cséphadaróra fekvő, oldalra dőlve alussza nem éjszakai álmát. A pap - mellette a csukott imakönyv -, pedig félig nyitott szemmel és szájával még mindig enne és inna, ha meg tudna mozdulni!

⁴⁶ Giovanni Arpino és Piero Bianconi könyvének (Bp., 1994.), valamint Max Dvorák tanulmányának felhasználásával készült ez a rész.

Néhány szövegmagyarázó Bosch szimbólumainak hatására az említett tárgyak rejtett jelentésével példázódva az Utópia utáni sóvárgásnak, vagy a testi kielégülés Eldorádójának a megjelenítéseként értelmezi a képet.

A **Közmondások** című képre, a mottóban már idézett hazugságmesére, s a következő részre gondolva, talán biztosabb, ha itt, e kép kapcsán a felfordított, a tótágast álló világról szóló „pontos” tudósításra gondolunk, amely az „emberi élet tükré”.

Egyébként az Eldorádónak, ennek a mesés országnak mintha megvolna a magyar megfelelője is! Ugyanis egy ilyen helyről, a *Piripó* vásárról regél az a Maros-Torda megyei Székelycsókán feljegyzett tréfás versike, amelyet karácsonykor, az Istvánokat és Jánosokat köszöntve szoktak mondani.

*Állj félre barátom, kergetnek veszélyek,
Piripó vásárról már hát hogy beszéljek.
Néhol a sült disznók szárnyakon repülnek,
S a töltött kalácsok az asztalon hűlnek.
De, ha már igazat akarnék halászni,
Láttam az éjében egy bihalat mászni,
S az északi szelet bocskorban nyargalni.
Tatárki testemben volt nagy izmos kanca,
Lekap a lovamról, elfuták, mint fattyú,
Éppeg most érkezem hozzátok.
S nem bánom, számos karácsonyi ünnepeket kívánok.⁴⁷*

Én sem bánom, de azért evvel a különös világgal, e felfordított világgal hadd ismerkedjünk még, hisz a népköltészet egyik kedvelt területe volt világszerte.

⁴⁷ Makkai-Nagy: i.m.233-34.l.

BORJÚNYERÍTÉS ÉS KIRÁLYSÓHAJ

(Fordított világ)

Bruegel festményének rokonát fedezhetjük fel a finn Kanteletár⁴⁸ egyik énekében, amelyet Rácz István fordításában idézünk.

Felfordult világ

*Jókor keltem, kora reggel,
Mikor még a nap sem kelt fel,
holdvilág halkan szunnyadott,
halvány hajnal nem hasadott.
Kis kamrámat kisöpörtem,
fapadlóját föltöröltem
cirógató cinsöprűvel
rőt szakállú rézkefével.
A szemetet összeszedtem,
gyémántlapátra gyűjtöttem,
vassal vert vödörbe raktam,
szemétdombra szerteszórtam,
széles szérűm legszélére,
kaszálómnak közepére.
Kaszálómon körülnéztem,
fejem forgattam, füleltem:
hat felől hat hírt hallottam,
kilenc kelekótyaságot.
Hízónk fenn hasal a hídon,
kocánk künn a keresztúton,
csámpás csülkén csörgő csengő,
sáraranyból vert sarkantyú.*

*Hallok hóbortosabbat is,
hihetetlen híreket is:
Az akolban asszony bőgött,
tehene tésztát dagasztott,
birkái barna sört főztek,
libái lisztet őröltek.
Vad toportyán tönkölyt darált,
reszkető nyúl rozsot rostált,
fürge mókus fát fűrészelt,
fecske forgácsot faragott.*

*Hallok hóbortosabbat is,
hihetetlen híreket is:
Szekér húzott, ökör zörgött,
kátyús utunk kettétörött,
rozzant szánkám megmaradott.
Mókus szántott a szép mezőn,*

⁴⁸ **Kanteletár:** finn népdaloknak és részben epikus énekeknek verses gyűjteménye. 1840-41-ben jelent meg **E. Lönnrot** gyűjtésének eredményeként három kötetben.

*ló szunnyadt a lombos fenyőn,
ladikomban levest főztek,
csöbörömben csónakáztak.
Koldult, rítt a ravasz róka,
néki lúd nyakát nyújtotta. (stb.)*

Hihetetlen híreket mondanak, vidám, szép dalt dalolnak a norvég énekesek is:

A megfordult világ

*Ó éj, ó éj!
feküdtem én
s a világ fordítva borult fölém.*

*Fenyőn lazac fickándozott,
fagallyak kergét rágta;
tengerben mókusz játszadozott
sziklával gurigázva.*

*A tyúk borjazott, s tojt a tehén,
táncolt az erdő folyton,
kukorékolt a Nap meg a Hold,
tengermély szállt a fjordon.*

*Az ajtó tűnt, a fal kinyílt,
a mező tovafüstölt égve,
pap bégetett, disznó prédikált,
kuvaszok röppentek az égre.*

*Ó éj, ó éj!
feküdtem én
s a világ fordítva borult fölém.*

(Weöres Sándor ford.)

A világ ugyancsak megfordult az 1670-es években keletkezett csúfolódó énekünkben is. *Az világhoz szabott ének* nemesi szerzője a néptömegeknek a kuruc háborúk során való aktivizálódásától a világ felfordulását, feje tetejére állítását rettegi:

Az világhoz szabott ének

*Visszajár az idő, az világ elfordult,
Az ég mindenestül a föld alá szorult,
Tenger az egeknek homályába borult,
Még ilyen nagy csoda nem hallatott sehult.*

*Csillagok az földön, vadak égen járnak,
Halak az erdőben fák alatt sétálnak,
Kősziklák vízeken kedvekre úszkálnak,
Az levegő-égben gályák hajókáznak.*

*Vert viszen veretlent, vak ép szemőt vezet,
Sánta futhat jobban, ép láb mankón mehet.
Rák jó lovat kifut, bolha vaját gyölthet,
Ha már pór és paraszt nemessel feltehet.*

*Egér vadmacskát fog, galamb ölyvet kerget,
Ürge fog rákokat, cinege sast mellyeszt,
Kappon gerint eszik, bárány farkast emészt,
Szúnyog zúgásától teve szenved nyögést.*

*Kövi-hal vidrát rág, legyek fognak fecskét,
Tyukfi kányát elkap, beteg doktort gyógyét,
Kígyó gólyával él, méh prédál nagy medvét,
Az rongyos cifrán jár, kopasz festi fejét.*

*Az poros utakon kompon hajókáznak,
Hajósok vizeken fa-taligán járnak,
Békót penget lába az szép szabadságnak,
Az rabság ott sítál, hol tetszik magának.*

*Az tenger porrá lesz, Aethnán megfagy a tűz,
Hajós maga után Dunán nagy csapást űz,
Ha kard sisakot ront, pürcsek darázst elűz,
Balsamumnál kedvesb ama rút vargabűz.*

*Az szabó törvényt szab, tímár armálist ír,
Mint az pudli farka, olyan az nemes vír,
Kovács bocskort csinál, ötves nagy vasat vér,
Mind az kettő, higgyed, egy jó batkát sem ér!*

*Varga varr tanácsot, a szűcs megcsinálja,
Az ország törvényét takács magyarázza,
Gombkető és borbély azt deliberálja,
Bolond ember azért, valaki megállja.*

*Csiszár, csizmadia az Tripartitumot
Talpbőrrel foldozza az nagy dekrétumot,
Bárddal faragja ács privilégiumot,
Hát ki becsülje meg az ily statutumot.*

*Az pór itt elébb ül az úri rendeknél,
Az ultimatús status feljebb az elsőnél,
Jobbágy bírságot vet urára ezeknél,
Ama fűzfapolgár kedvesebb nemesnél.*

*Mennyi bátorság van polgárok szívében,
Hány réf okosság (a) polgárok fejében,
Mennyi igaz garas prókátor zsebében:
Annyi igazság van ezek törvényében!*

*Mint szekér hat öket, hintó hat lovat húz,
Nyúl mint agarat űz, szarvas úgy vadászt nyúz,
Vagy mint márványkőből lehet fekete tyúk,
Úgy érti a dolgot az ultimus status!*

*Disznónak az moslék, nem az finum gyömbér!
Agg ebet sem illet festett hintószekér,
A számár hátára arany-nyereg sem fér:
Vedd jó neven eztet, aki vagy nemes vér.*

„Minden országot bejártam, / Minden messze tartományt, / S aki álmaimban él, / A dicsőt, az égi szépet / Semmi földön nem találtam.” - így kezdi a belépő Csongor monológját a tündérfa előtt Vörösmarty mesés színjátékában.

„Sok országot bejártam, / sok mindent is láttam” - így kezdődik, de a feje tetejére állított világ képének leírásával folytatódik az egyik - csak szövegével feljegyzett - verses énekünk:

*Sok országot bejártam,
Sok mindent is láttam:
Két agáron szántottak,
Macskán boronáltak;
Fenyőmagot elvetettek,
Vízen aratgattak;
Az ürgékkel takaróztak,
Egérrel nyomtattak.*

*Szúnyog volt a vellásuk,
Varjú a kapásuk;
Cserebóg a kanászuk,
Balha a bojtárjuk.
Éltek mindig vígalomban,
Mint kutya a kútban,
Sok országot már bejártam,
Párját még nem láttam.*

Sok országot bejárt s bevallása szerint csinált is egyet és mászt az a *kis juhász*, aki a Bihar megyei Micskén feljegyzett betlehemes játékban szerepel:

*Mikor ezernyolcszáznegyvennyolcban főkapitány voltam,
A tetűkön ugráltam, a bolhákon szaladgáltam,
Még az öregapámat is hátra gázoltam.
Így telt meg a tarisnyám fényes holdvilággal,
Cifra kappankakas görbe tojásával.⁴⁹*

Egy burgundiai kördal is erről a különös világról ad hírt, amelyet - címe és refrénje szerint - hazugnak kellene mondanunk.

⁴⁹ In: **Makkai-Nagy**: i.m.42.l.

A hazugok

Burgundiai kördal

*Komámuram, mit látott kend?
Komámasszony, láttam mindent:
Láttam egy angolnát,
Ki fészülte a lányát
Torony gombján napestig.
Komámuram, hazudik.*

*Komámuram, mit látott kend?
Komámasszony, láttam mindent:
Láttam egy legyet, ágyban szendergett,
Függöny óvta álmait.
Komámuram, hazudik.*

*Komámuram, mit látott kend?
Komámasszony, láttam mindent:
Láttam egy tehenet,
jégen legelgetett,
Forró nyár volt pedig.
Komámuram, hazudik.*

*Komámuram, mit látott kend?
Komámasszony, láttam mindent:
Láttam egy malacot,
Ki hegedűn játszott,
Dala réten visszhangzik.
Komámuram, hazudik.*

*Komámuram, mit látott kend?
Komámasszony, láttam mindent:
Láttam egy békát,
Pergette a rokkát,
Árok partján meglelik.
Komámuram, hazudik.*

*Komámuram, mit látott kend?
Komámasszony, láttam mindent:
Láttam egy szarkát,
Rózsafüzért csinált,
Avval kereskedik.
Komámuram, hazudik.*

*Komámuram, mit látott kend?
Komámasszony, láttam mindent:
Láttam egy legyet,
Amint öblöget
És követ iszik.
Komámuram, hazudik.*

Erről a szép hazugságról és bolond bölcsességről - amely tudósabb a könyveknél - azt írja a költő Paul Eluard, hogy „nyugodtan állít olyan igazságokat, melyeknek semmi köze a hazugsághoz”. Legföljebb ezt az igazságot a fonákjáról mutatja, a feje tetejére állítva vagy megcseréli a szokásos, „normális szereposztást”, miként a zólyomi plébánia falán látható - 1480 körül készült - freskón, ahol a vadászt megfogó, megkötöző, muzsikáló, vígságszerző állatok láthatók, vagy a következő *lett* és *grúz* énekben ugyanúgy, mint a három kaszáló varjúról - az aratásról és a cipósütésről pontosan tudósító - jól ismert magyar gyermekdalban.

Túl a dombon

*Túl a dombon füst gomolydul,
azt ki füstölgeti?*

*Sört főzöget ott a görény,
azt ő füstölgeti.*

*A vizet a béka hordja,
cipeli, majd megszakad.*

*Azt kérdi: tán elég lesz már?
Hordd csak! mondja a görény.*

*Öt szem árpa: hat hordócska.
Hej, de erős lesz a sör!*

*Jéghideg lesz, mézédese lesz.
Isten ajándéka lesz.*

(Rab Zsuzsa ford.)

A szegény asszonynál

*A szegény asszonynál,
öreg anyókanál
egerek aratnak,
oroszlán köt kévét,
tigris rak kalangyát,
jószívű varázslók
a szekérre rakják,
kicsépelik őzek,
apró angyalocskák
szállnak szárújére,
apró ördögöcskék
szemet szeleltetnek,
vadkan hordja egybe,
róka rúgja rendbe,
segíteni darvak,
vadkacsák szaladnak,
a medve meg fogja,
zsákba lapátolja,
egész farkascorda*

*hordja a malomba,
rigók odaszállnak,
ők lisztet szítálnak,
fürjek odagyűlnek,
gyöngé téstát gyúrnak,
galambok sereggel,
fehér cipót sütnek,
szürkeszárnyú gerlők
fűtik a kemencét,
tyúkok sütnek-főznek,
ludak sürgölődnek,
a sereg vendéget
fecskék hívogatják.
Fecsegő szarkákat
ne hívjanak hozzánk:
asztalunkhoz ülnek,
mindenkit csepiülnek!
Aranytollú fácán
ott ragyog közében,
fülemülék népe
ujja csudaszépen.
Öreg galambnéne
ül a sutba, félre.
Vígán isznak, esznek,
áldást zengedeznek.*

(Rab Zsuzsa ford.)

Ezek a versek, énekek az *Állatlakodalom* vagy *Tücsöklakodalom* címen ismert magyar népdalok testvérei, s mindannyian ismerjük, merthogy énekórán tanultuk. Azt talán kevesen, hogy az egyiket Kodály Zoltán gyűjtötte a bukovinai székelyek között, a másikat pedig Bartók Béla a Tolna megyei Felsőireghen (ma: Iregszemcse).

Mindkét ének *kanásztánc*, melynek legkorábbi - alliterációkban gazdag - feldolgozása megtalálható az 1600-as évek első harmadából való *Szentsei daloskönyv*ben. Ennek egy részletét idézzük, amit egy kelet-kaukázusi nép, a *lakok* között feljegyzett változat, majd egy moldvai variáns követ.

*Megnyőzteté az prücsök az ő vitéz fiát,
Megkérété szűnyognak hajadon leányát;
Hogy hívata az prücsök az nagy boldog örömben
sok jámbor gyermeket,
Levelekkel egyenként mind az Mura-mellyékét,
Barátit mind fejenként.*

*Parancsolá az prücsök hamar szolgájának:
Vesd hátára az nyerget jótartott lovamnak,
Szépen írt levelemet vidd el az tar varjúnak,
Az borzas csókának,
Trombitáló darunak, az doboló farkasnak,
Az sziklósi sólyomnak.*

*Azután hamar vigyed kapranci kakasnak,
Kapornyaki kappannak, bihári bagolynak,
Rókamási rókának, az szekszárdi szarkának,
Szikszói szajkónak,
Komáromi kakukknak, vöröskői kakasnak,
Szömöri seregélynek.*

*Annak utána vigyed vasvári nagy gémnek,
És az egri egérnek, erdélyi öszvérnek,
Pölöskei pöhölynek, verebéli verébnek,
Az litvai légynek,
Körmendi keselyőnek, kecskeméti kecskének,
Fegyverneki föcskének.*

*Annak utána vigyed záraki számárnak,
Szörömlei szecskőnek, az lévai lúdnek,
Az heváti hollónak, én szerelmes szolgáltnak,
Sateus Lukácsnak,
És az Bankó Máténak, az nagyorrú Orbántnak,
Az félszájú Fábjának.*

*Igen hamar mindezek együtt készülének,
Ajándékot Prücsöknek ők szépen szerzének;
Seregekkel, hajdúkkal egynyihány százon lőnek
Nagy örömben lőnek;
Az boldog menyegzőben nagyvígan elmenének,
Eszessen köszönének.*

*Esznek, isznak, lakoznak, fejenként táncolnak,
Trombitálnak, sípolnak és igen vigadnak;
Az ifjak is peniglen hegedülnek, táncolnak,
Hajdútáncot járnak;
Az bolházi kis bolha szúnyog szép leányával
Ládd, mely szép táncot nyomnak!*

Azt mondják

*Volt egyszer egy szarka, azt mondják,
távoli aulba, azt mondják,
szállt lakomára, azt mondják,
mulatozásra, azt mondják,
ott ittak, ettek, azt mondják,
csörgődobot vertek, azt mondják,
nagy üstök forrtak, azt mondják,
tehenek daloltak, azt mondják,
ott a házigazda, azt mondják,
paripa volt, tarka, azt mondják,
egér a békával, azt mondják,*

(Rab Zsuzsa ford.)

Tempo giusto ♩ = 69

1. Ce-nég-bé-nég a le-gyecs-ke, ki-rály a- kar len-ni.

Ej- háj, ej- háj, ki-rály a- kar len-ni.

piu mosso

(Bogdánfalva, gyűjt.: Jagamas János)

*Sej, haj eldaloltunk minden dalt,
Csak a szűnyognótát nem daloltuk, itt van, halld.*

A szúnyogról, az óriás szúnyogról és a kövér bolháról eddig még valóban nem szóltunk, bár erről - hasonlóan a már idézett magyar népdalhoz - mindannyian tanultunk az iskolában. Most amolyan „ismétlésként” két példát idézünk. Az elsőnek a szövegét Bartók Béla a Komárom megyei Nagymegyeren, dallamát Kodály a Vas megyei Egyházashetyén gyűjtötte:

Tempo giusto. Egyházashetye, (Vas vm.) K.

Meg-fog-tam egy szu-nyo-got, na-gyobb volt egy ló-nál,
Ki-sü-töt-tem a zsir-ját, több volt egy a-kó-nál.
A-ki ez-tet el-hi-szi, sza-ma-rabb a ló-nál,
A-ki ez-tet el-hi-szi, sza-ma-rabb a ló-nál.

A nagyorrú bolháról szóló éneket szintén Kodály gyűjtötte a Csík megyei Gyergyó-szentmiklóson 1910-ben, és feldolgozta, beépítette a *Székelyfonó* című színpadi művébe is.

Allegretto.

1. Egy nagy-ó-rú bó-ha
Ugy ná-lunk ka-pott vót,
E-bé-dén, va-cso-rán
Min-dig csak ná-lunk vót.

*De annak a szeme
Olyan szörnyű nagy vót,
Mikor kinyitotta,
A ház világos vót.*

*De annak a körme
Olyan szörnyű nagy vót,
Hogy a ház ódalát
Mind lekörmölte vót.*

*De annak a hasa
Olyan szörnyű nagy vót,
Hogy Duna vize
Mind belé rekedt vót.*

A bolha a tolakodó, terpeszkedő ember jelképe - írja Dobszay László jegyzetében majd felhívja a figyelmet arra, hogy „a szöveg történetét még érdemes lenne kutatni; hogy nem magyar különlegesség, arra Muszorgszkij *Bolhadala* is figyelmeztet”, vagy a következő grúz és török ének:

Szavaimmal mihez kezdjek

*Szavaimmal mihez kezdjek,
újabbat miként köszöntsek,
engedjétek meg nekem most,
hogy bolhákat dicsőítsek.*

*Fogtam én kilenc szép bolhát,
tépték jóanyám kalapját;
kilenc bolhával kikezdttem,
kilenc bolha lett a vesztem.*

*Nászát üli kilenc bolha,
tetű arák sorról sorra,
táncra perdül a poloska,
szépen szól a szúnyognóta.*

*Bolhát fogtam, megpatkoltam,
mécsért szalajtom a boltba;
ment a bolha, nem jött vissza,
várom éjen át gyászolva.*

(Fábián László ford.)

Bolha-ének

*Éjjel egy bolha megcsípett,
hamarost talpon termettem,
sebtibe gyertyát gyújtottam,
hajszoltam, űztem, kergettem,
lovon utána vágattam,
Azambur ormán meggleltem,
kaptam gyorsan a puskámat,
céloztam, leterítettem!
Száz pár jó bikát befogtam,*

*bolhát szekérre fektettem,
fűjtak a bikák, nem győzték,
én a saroglyát emeltem,
mentem nagyvezír házához,
bolhámnak húsát fölszeltem,
hús pénzre adtam egy latját,
meggazdagodtam, jól tettem!*

(Rab Zsuzsa ford.)

„Komámuram, hazudik!” - mondja a burgundi ének, s mondhatjuk a refrénnel együtt mi is az itt bemutatott énekekre, versekre, de ugyanennyi joggal a fordítottját is állíthatjuk, hisz legalább annyira igazak, mint hazugok. Mert bolondozások, tréfálkozások, mosolyt keltő énekek, versek is, de álmodozások, látomások is, néha már-már jelenések - teremtett, álmodott világok.

E dalok, versek ismeretlen neve-nincs szerzői lehet „hogya hazugok, csalók, délibábfestők, de bűvészek is, képfarigcsálók, szelíd, jótevő látnokok, akik Igyekeznek elterelni a szenvedő emberiség figyelmét mindazokról a végzetes okokról, amelyek porig sújtják” - írja egyik esszéjében a francia Paul Eluard.

Befejezésként és bizonyságul Arany Jánost idézzük, aki a magyar folklór, népdalok, balladák kiváló ismerője volt, és számos általa ismert népköltési anyagot bedolgozott eposzaiba, felhasznált verseiben. Ilyen folklorisztikus - majdnem szó szerinti átvétel - az a *Buda halálá-*nak X. énekében található versszak, amelyet Zángó szomorú dala után a nevetnivaló törpe, Cerkó tréfaként mondott:

*„Borjú nyerítését, uraim! kergettem,
Nyúl köhögős álmát agyon is ütöttem,
Veréb árnyékába szalmanyilat lőttem,
Vén fa csikorgással tarsolyt teli szödtem...”*

Veréb árnyékában, félve a szalmanyíltól, csöndben és elmosolyodva mondjuk, hogy *úgy van*, és azt is, hogy köszönjük. Köszönjük néked Te dal, Te ének, Te felfordított világ a vidámságot és a józanságot.

BALLAG BÁBI A BEREKBEN...

(Láncversekről és dalokról egy „ehető” vers kapcsán)

Egy kortárs francia költő, *Alain Bosquet* kötetét, a SZÁZADVÉGI SZONETTEK-et olvasgatva akadtam egy különös versre, amely címe szerint ehető, és én nagy élvezettel fogyasztottam is, bár a költő szándékától eltérően más ok miatt jelentett örömet és élvezetet.

Az ehető vers

*A gyermek elkap egy pillangót: most megeszlek!
A cápa gyermeket fog: ehető az is.
Isten kifogja a cápát, mert arra támadt
étvágya - bár lehet, hogy csak elvből teszi.*

*Joggal kérdezhetik, ki fogja akkor istent
bekapni, hogy a lánc folytatódjék, s hogy a
költő ne álljon itt egy félig írott verssel.
De a vers óvatos: időben visszafordul,*

*isten nem kéri már a harapós halat,
a cápa félni kezd a gyermek szigonyától,
s a gyermek látja, hogy nem is lepkét fogott,*

*hanem egy mérgező virágot - így maradnak
mind éhesek, kivált a hülye olvasó,
aki nem tudja, hogy a versek ehetőek.*

Jelentem, én nem maradtam éhes, mivel nem mérgező virágra, hanem egy egész virágoskertre akadtam. Az igaz - bár „nem fogyasztottam” sok verset-, hogy én valóban jóllakottá váltam attól, hogy egy modern láncversre akadtam. Ugyanis ehhez hasonlót csak a népköltészetből ismertek itt, magyar földön csakúgy, mint szerte Európában. (Sőt - később lesz szó erről is - Euráziát is mondhatunk.)

A mustrát egy közismert magyar példával kezdjük: Kriza János népköltési gyűjteményében is szerepel, Kodály is feldolgozta zeneszerzői pályája elején a Kityrákoty mesét.

*Én elmenék a vásárra félpénzzel,
Tyúkot vettem félpénzzel,
Tyúkom mondja: kitrikoty,
Káré kity-koty, édes tyúkom,
Mégis van egy félpénzem.*

*Én elmenék a vásárra félpénzzel,
Csirkét vettem félpénzzel,
Csirkém mondja: csip, csip, csip,
Tyúkom mondja: kitrikoty,
Káré kity-koty, édes tyúkom,
Mégis van egy félpénzem.*

*Én elmenék a vásárra félpénzzel,
Kakast vettem félpénzzel,
Kakas mondja: bokréta,
Csirkém mondja: csip, csip, csip,
Tyúkom mondja: kitrikoty,
Káré kity-koty, édes tyúkom,
Mégis van egy félpénzem.*

*Én elmenék a vásárra félpénzzel,
Récét vettem félpénzzel,
Récém mondja: riphajnal,
Kakas mondja: bokréta,
Csirkém mondja: csip, csip, csip,
Tyúkom mondja: kitrikoty,
Káré kity-koty, édes tyúkom,
Mégis van egy félpénzem.*

*Én elmenék a vásárra félpénzzel,
Pulykát vettem félpénzzel,
Pulykám mondja: dardaru,
Récém mondja: riphajnal,
Kakas mondja: bokréta,
Csirkém mondja: csip, csip, csip,
Tyúkom mondja: kitrikoty,
Káré kity-koty, édes tyúkom,
Mégis van egy félpénzem.*

*Én elmenék a vásárra félpénzzel,
Ludat vettem félpénzzel,
Lúdam mondja: gigágá,
Pulykám mondja: dardaru,
Récém mondja: riphajnal,
Kakas mondja: bokréta,
Csirkém mondja: csip, csip, csip,
Tyúkom mondja: kitrikoty,
Káré kity-koty, édes tyúkom,
Mégis van egy félpénzem.*

*Én elmenék a vásárra félpénzzel,
Disznót vettem félpénzzel,
Disznóm mondja: röff, röff, röff,
Lúdam mondja: gigágá,
Pulykám mondja: dardaru,
Récém mondja: riphajnal,
Kakas mondja: bokréta,
Csirkém mondja: csip, csip, csip,
Tyúkom mondja: kitrikoty,
Káré kity-koty, édes tyúkom,
Mégis van egy félpénzem.*

*Én elmenék a vásárra félpénzzel,
Juhot vettem félpénzzel,
Juhom mondja: behehe,
Disznóm mondja: röff, röff, röff,
Lúdam mondja: gigágá,
Pulykám mondja: dardaru,
Récém mondja: riphajnal,
Kakas mondja: bokréta,
Csirkém mondja: csip, csip, csip,
Tyúkom mondja: kitrikoty,
Káré kity-koty, édes tyúkom,
Mégis van egy félpénzem.*

*Én elmenék a vásárra félpénzzel,
Kecskét vettem félpénzzel,
Kecském mondja: nyikrabá,
Juhom mondja: behehe,
Disznóm mondja: röff, röff, röff,
Lúdam mondja: gigágá,
Pulykám mondja: dardaru,
Récém mondja: riphajnal,
Kakas mondja: bokréta,
Csirkém mondja: csip, csip, csip,
Tyúkom mondja: kitrikoty,
Káré kity-koty, édes tyúkom,
Mégis van egy félpénzem.*

*Én elmenék a vásárra félpénzzel,
Csitkót vettem félpénzzel,
Csitkóm mondja: mihálybá,
Kecském mondja: nyikrabá,
Juhom mondja: behehe,
Disznóm mondja: röff, röff, röff,
Lúdam mondja: gigágá,
Pulykám mondja: dardaru,
Récém mondja: riphajnal,
Kakas mondja: bokréta,
Csirkém mondja: csip, csip, csip,
Tyúkom mondja: kitrikoty,
Káré kity-koty, édes tyúkom,
Mégis van egy félpénzem.*

*Én elmenék a vásárra félpénzzel,
Legént vettem félpénzzel,
Legén mondja: ha vóna,
Leán mondja: jó vóna,
Csitkóm mondja: mihálybá,
Kecském mondja: nyikrabá,*

Juhom mondja: behehe,
Disznóm mondja: röff, röff, röff,
Lúdam mondja: gigágá,
Pulykám mondja: dardaru,
Récém mondja: riphajnal,
Kakas mondja: bokréta,
Csirkém mondja: csip, csip, csip,
Tyúkom mondja: kitrikoty,
Káré kity-koty, édes tyúkom,
*Nincsen már több félpénzem.*⁵⁰

„A láncversek (énekek), a mesék, a történetek, a játékok a népköltés ősi poétikai elemeit mutatják - olvassuk Együd Árpád egyik tanulmányában. E láncversek (énekek) memorizáló-nevelő hatását már évezredek óta felismerték az emberek. Különösen a vallásos tézisek, alapvető hittételek, bizonyos rítusok, varázslások szolgálatában volt jelentőségük, és a pontos tudást voltak hivatva besulykolni, valamint a számok, szövegek erejét, hatását biztosították.”

Scheiber Sándor írja: „Már az ó-ind (páli) és a közép-iráni (pehlevi) vallásos irodalom is ismeri” éppúgy, mint a magyar, horvát stb. ráolvasások is; a „keresztény egyházban pedig Eucherius lyoni püspök az elindítója”, a számszimbolikáról 499 körül írott egyik művével.

Ezek egyik kései, ma még ismert és gyűjthető rokona a *Katekizmusi ének* s a *Kánai menyegzőről* szóló ének különböző változatai, és ezek alapján készült paródiák és tréfás játékok is. E keresztény ének a keleti vallásgyakorlatban is megtalálható volt csakúgy, mint a zsidó és mohamedán vallásos énekgyakorlatban, helyenként azonos szöveggel is.

A Magyar Népzene Tára III/A kötetében, a lakodalmasszokásokat tartalmazó énekek között számos változatát megtalálhatjuk a *Kánai menyegzőnek* és a *Katekizmus éneknek*. Ez jelzi azt is, hogy - Viski Károly 1930-ban írott megállapítását idézve - „néhol halotti torban, másutt lakodalmakban éneklik”. Vagy ahogy az egyik adatközlő mondta a somogyi Pogányszentpéteren: „Mindenkor előkerült vagy lakodalomban, vagy tollfosztóban. Ijen öregek... külön szobába szoktak ülni... régi mondásokat, szokásokat előszöttek. Én isz hallottam lakodalomba... hogy egy kérdezett, hogy Mondd meg nékem barátom, micsoda ja zeggy? és akkor öten-hatan válaszoltak rá, hogy Egy a Zisten, a jó Isten, aki él örökké, mindörökké... és így tovább.” A lakodalmakban (három napig tartottak!), az időt valahogy el kellett „múlatni”: a táncok és evések-ivások szünetében többek között így is lehetett.

Katekizmusi ének

Mégis arra kérlek édes jó barátom,
Mondd meg te azt nékem, hogy mi az egy.
Egy az igaz hit, egy az Úristen,
Ki uralkodik a magas mennyekben.

Mégis arra kérlek édes jó barátom,
Mondd meg te azt nékem, hogy mi a kettő.
Mózes kőtáblája, egy az igaz hit, egy az Isten,
Ki uralkodik a magas mennyekben.

⁵⁰ Lemezen Kodály: Magyar népzene II/7.

*Mégis arra kérlek édes jó barátom,
Mondd meg te azt nekem, hogy mi a három.
Három pátriárka, Mózes kőtáblája,
egy az igaz hit, egy az Úristen,
Ki uralkodik a mennyekben*

*Mégis arra kérlek édes jó barátom,
Mondd meg te azt nekem, hogy mi a négy.
Négy evangélista, három pátriárka, Mózes kőtáblája, egy az igaz
hit, egy az Úristen,
Ki uralkodik a mennyekben*

*Mégis arra kérlek édes jó barátom,
Mondd meg te azt nekem, hogy mi az öt.
Öt az öt parancs, négy evangélista, három pátriárka, Mózes
kőtáblája, egy az igaz hit, egy az Úristen,
Ki uralkodik a mennyekben*

*Mégis arra kérlek édes jó barátom,
Mondd meg te azt nekem, hogy mi a hat.
Hat a hat kövödör, öt az öt parancs, négy
evangélista, három pátriárka, Mózes kőtáblája, egy az igaz hit,
egy az Úristen,
Ki uralkodik a mennyekben*

*Mégis arra kérlek édes jó barátom,
Mondd meg te azt nekem, hogy mi a hét.
Hét a hét szentség, hat a hat kövödör, öt az öt parancs, négy
evangélista, három pátriárka, Mózes kőtáblája, egy az igaz hit,
egy az Úristen,
Ki uralkodik a mennyekben.*

*Mégis arra kérlek édes jó barátom,
Mondd meg te azt nekem, hogy mi a nyolc.
Nyolc a nyolc boldogok, hét a hét szentség, hat a hat kövödör,
öt az öt parancs, négy evangélista, három pátriárka, Mózes
kőtáblája, egy az igaz hit, egy az Úristen,
Ki uralkodik a mennyekben.*

*Mégis arra kérlek édes jó barátom,
Mondd meg te azt nekem, hogy mi a kilenc.
Kilenc angyali kar, nyolc a nyolc boldogok,
hét a hét szentség, hat a hat kövödör, öt az öt parancs, négy
evangélista, három pátriárka, Mózes kőtáblája, egy az igaz hit,
egy az Úristen,
Ki uralkodik a mennyekben.*

*Mégis arra kérlek édes jó barátom,
Mondd meg te azt nékem, hogy mi a tíz.
Tíz a tízparancs, kilenc angyali kar, nyolc a nyolc boldogok,
hét a hét szentség, hat a hat kövödör, öt az öt parancs, négy
evangélista, három pátriárka, Mózes kőtablája, egy az igaz hit,
egy az Úristen,
Ki uralkodik a mennyekben.*

Buzsák, Tölgyes Istvánné (sz. 1930)

Tizenkét napról beszél az a kedves angol ének, amely a karácsony 12 napjáról szól: pontosan a karácsonyi ünnepkör 12 napjáról azaz karácsony első napjától vízkeresztig.

Karácsonytól vízkeresztig

*Karácsony első napja van, köszönt és minden jót kíván
egy csíz a csupasz körtefán.*

*Karácsony második napja van, köszönt és minden jót kíván
két gerle és egy csíz a csupasz körtefán.*

*Karácsony harmadik napja van, köszönt és minden jót kíván
három veréb-zenész, két gerle és egy csíz a csupasz körtefán.*

*Karácsony negyedik napja van, köszönt és minden jót kíván
négy nyafka macska, három veréb-zenész, két gerle és
egy csíz a csupasz körtefán.*

*Karácsony ötödik napja van, köszönt és minden jót kíván
öt szélkakaska, négy nyafka macska, három veréb-zenész,
két gerle és egy csíz a csupasz körtefán.*

*Karácsony hatodik napja van, köszönt és minden jót kíván
hat tyúkanyó, öt szélkakaska, négy nyafka macska,
három veréb-zenész, két gerle és egy csíz a csupasz körtefán.*

*Karácsony hetedik napja van, köszönt és minden jót kíván
hét hattyú, tolla tiszta hó, hat tyúkanyó, öt szélkakaska,
négy nyafka macska, három veréb-zenész, két gerle és
egy csíz a csupasz körtefán.*

*Karácsony nyolcadik napja van, köszönt és minden jót kíván
nyolc nyúl a vadász oldalán, hét hattyú, tolla tiszta hó,
hat tyúkanyó, öt szélkakaska, négy nyafka macska,
három veréb-zenész, két gerle és egy csíz a csupasz körtefán.*

*Karácsony kilencedik napja van, köszönt és minden jót kíván
kilenc kötényes kisleány, nyolc nyúl a vadász oldalán,
hét hattyú, tolla tiszta hó, hat tyúkanyó, öt szélkakaska,
négy nyafka macska, három veréb-zenész, két gerle és
egy csíz a csupasz körtefán.*

*Karácsony tizedik napja van, köszönt és minden jót kíván
tíz tekerő kéményseprő, kilenc kötényes kisleány,
nyolc nyúl a vadász oldalán, hét hattyú, tolla tiszta hó,
hat tyúkanyó, öt szélkakaska, négy nyafka macska,
három veréb-zenész, két gerle és egy csíz a csupasz körtefán.*

*Karácsony tizenegyedik napja van, köszönt és minden jót kíván
tizenegy táncos tarka úrnő, tíz tekerő kéményseprő,
kilenc kötényes kisleány, nyolc nyúl a vadász oldalán,
hét hattyú, tolla tiszta hó, hat tyúkanyó, öt szélkakaska,
négy nyafka macska, három veréb-zenész, két gerle és
egy csíz a csupasz körtefán.*

*Karácsony tizenkettedik napja van, köszönt és minden jót kíván
tizenkét ugra-bugra úr, tizenegy táncos tarka úrnő,
tíz tekerő kéményseprő, kilenc kötényes kisleány,
nyolc nyúl a vadász oldalán, hét hattyú, tolla tiszta hó,
hat tyúkanyó, öt szélkakaska, négy nyafka macska,
három veréb-zenész, két gerle és egy csíz a csupasz körtefán.⁵¹*

(Tarbay Ede fordítása)

A láncversek (énekek) között bonyolultabb felépítésűek a mondókamesék. „Ezeknek első fele egyszersmind halmozó mese - írja Kovács Ágnes -, melyet az ismétlés különböző formái tesznek változatossá. Jelentéktelen esemény történik: mogorószem esik a tyúkocska fejére vagy kökényszemet nyel, a macska leharapja a kiséger farkincáját stb. A tyúkocska azt hiszi, hogy itt a világ vége, s futásnak ered. Csatlakoznak hozzá: kakas, nyúl, róka, őz... vagy vándorútra kél a kakaska, hogy vizet hozzon fuldokló élete párjának, a kiséger, hogy tejet hozzon a tehetetlen macskának. Küldözgetik őket a széplányhoz koszorúért, kaszáshoz szénáért, s mindenütt elmondják szóról szóra, sorról sorra, hogy mi mindenben mentek keresztül. Ahogy nő az állomások száma, úgy nő a párbeszéd vagy a főszereplők mondókájának terjedelme is. Végül valamelyik epizód szereplő megszánja a kálváriát járó kakaskát, egérkét, és a mese fordított sorrendű, egyszerű láncszerkezettel, káprázatos gyorsasággal befejeződik.”

Parlando

1. El - küld - ték Já - ka - bot,
Á - rás - sa lë á zà - bot.
Já - káb nēm á - rát - tá lë á zà - bot,
Já - káb nēm mēnt hà - zà.

⁵¹ Marek Vera rendezői tanácsa alapján el is játszható. (Lásd a könyv végén, a Függelékben.)

*1.Elküldték Jakabot,
Arassa le a zabot.
Jakab nem aratta le a zabot,
Jakab nem ment haza.*

*2.Elküldték a szolgálót, híjja haza Jakabot.
A szolgáló nem hitta haza Jakabot,
Jakab nem aratta le a zabot, Jakab nem ment haza.*

*3.Elküldték a kutyát, harapja meg a szógálót.
A kutya nem harapta meg a szógálót,
a szógáló nem hitta haza Jakabot,
Jakab nem aratta le a zabot, Jakab nem ment haza.*

*4.Elküldték a botot, verje meg a kutyát.
A bot nem verte meg a kutyát, a kutya nem harapta meg
a szógálót, a szógáló nem hitta haza Jakabot,
Jakab nem aratta le a zabot,
Jakab nem ment haza.*

*5. Elküldték a tüzet, égesse meg a botot.
A tűz nem égette meg a botot, a bot nem
verte meg a kutyát, a kutya nem harapta meg
a szógálót, a szógáló nem hitta haza Jakabot,
Jakab nem aratta le a zabot,
Jakab nem ment haza.*

*6.Elküldték a vizet, ojtssa el a tüzet.
A víz nem ojtotta el a tüzet, a tűz nem égette
meg a botot, a bot nem verte meg a kutyát,
a kutya nem harapta meg a szógálót,
a szógáló nem hitta haza Jakabot,
Jakab nem aratta le a zabot,
Jakab nem ment haza.*

*7.Elküldték a bikát, Igya meg a vizet.
A bika nem itta meg a vizet, a víz nem ojtotta el
a tüzet, a tűz nem égette meg a botot, a bot nem
verte meg a kutyát, a kutya nem harapta meg
a szógálót, a szógáló nem hitta haza Jakabot,
Jakab nem aratta le a zabot, Jakab nem ment haza.*

*8.Elküldték a mészárost, vágja le a bikát.
A mészáros levágta a bikát, a bika megitta
a vizet, a víz elojtotta a tüzet, a tűz megégette
a botot, a bot megverte a szógálót, a szógáló
hazahitta Jakabot, Jakab learatta a zabot, Jakab
elment haza.*

E zoborvidéki láncvers után, amelyet a 79 éves Balla Mári néni énekelt Gímesen, egy távoli rokon példával záránk le e mostani seregszemlét: az előző fejezetben szoltunk már a Helsinkiben élő fotóművészről és Kalevala-fordító Rácz Istvánról. Az általa válogatott és magyarul is kiadott Kanteletárban Ő külön fejezetben gyűjtötte a gyermekverseket. Ezek közül most a Ballag Bábi a berekben... kezdetű láncverset idézzük. Ezáltal egy rövid időre újra ide varázsoljuk a dalok és versek által bejárt képzeletbeli s való világot, és a múltat, amely mindig velünk él: velünk nyugszik és velünk kél.

Ballag Bábi a berekben

*Ballag Bábi a berekben,
találkozott egy kecskével.
„Kocogj kecske, siess haza!
De a kecske nem ment haza!*

*Ballag Bábi a berekben,
találkozott egy furkóval.
„Verd meg, furkó, a kecskémet,
mert a kecske nem megy haza!”
De furkó nem veri a kecskét,
kevély kecském nem megy haza!*

*Ballag Bábi a berekben,
égő tűzzel találkozott.
„Tüzem, égesd el a furkót,
furkó nem veri a kecskét,
kevély kecském nem megy haza!”
De a tűz ne égette meg!*

*Ballag Bábi a berekben,
folyóvízzel találkozott.
„Oltsd el, vizem, a rossz tüzet,
tűz a furkót nem égeti,
furkó nem veri a kecskét,
kevély kecském nem megy haza!”
De a víz nem oltotta el.*

*Ballag Bábi a berekben,
vén ökrrel találkozott.
„Idd ki, ökröm, mind a vizet,
víz nem oltja el a tüzet,
tűz a furkót nem égeti,
furkó nem veri a kecskét,
kevély kecském nem megy haza!”
De az ökr nem itta ki!*

*Ballag Bábi a berekben,
egy ostorral találkozott.
„Verd meg, ostor, a vén ökröt,
ökör nem issza a vizet,
víz nem oltja el a tüzet,
tűz a furkót nem égeti,
furkó nem veri a kecskét,
kevély kecském nem megy haza!”
De az ostor nem verte meg!*

*Ballag Bábi a berekben,
kis egérrel találkozott.
„Rágd el, egérkém, az ostort,
ostor nem veri az ökröt,
ökör nem issza a vizet,
víz nem oltja el a tüzet,
tűz a furkót nem égeti,
furkó nem veri a kecskét,
kevély kecském nem megy haza!”
De az egér nem rágtta el.*

*Ballag Bábi a berekben,
egy macskával találkozott.
„Fogd meg, macskám, az egeret,
egér nem rágja az ostort,
ostor nem veri az ökröt,
ökör nem issza a vizet,
víz nem oltja el a tüzet,
tűz a furkót nem égeti,
furkó nem veri a kecskét,
kevély kecském nem megy haza!”
De a macska nem fogta meg.*

*Ballag Bábi a berekben,
egy rókával találkozott.
„Vidd el, róka, a rossz macskát,
macska nem fog kis egeret,
egér nem rágja az ostort,
ostor nem veri az ökröt,
ökör nem issza a vizet,
víz nem oltja el a tüzet,
tűz a furkót nem égeti,
furkó nem veri a kecskét,
kevély kecském nem megy haza!”
De a macska nem fogta meg!*

*Ballag Bábi a berekben,
egy kutyával találkozott.
„Öld meg, kutyám, a rókát,
róka nem viszi a macskát,
macska nem fog kis egeret,
egér nem rágja az ostort,
ostor nem veri az ökröt,
ökör nem issza a vizet,
víz nem oltja el a tüzet,
tűz a furkót nem égeti,
furkó nem veri a kecskét,
kevély kecském nem megy haza!”
De a kutya nem ölte meg!*

*Ballag Bábi a berekben,
egy farkassal találkozott.
„Kapt be, farkas, azt a kutyát
kutya nem öli a rókát,
róka nem viszi a macskát,
macska nem fog kis egeret,
egér nem rágja az ostort,
ostor nem veri az ökröt,
ökör nem issza a vizet,
víz nem oltja el a tüzet,
tűz a furkót nem égeti,
furkó nem veri a kecskét,
kevély kecském nem megy haza!”
De a farkas nem kapta be!*

*Ballag Bábi a berekben,
egy medvével találkozott.
„Fald be medvém ordas farkast,
farkas kutyát nem kapja be,
kutya nem öli a rókát,
róka nem viszi a macskát,
macska nem fog kis egeret,
egér nem rágja az ostort,
ostor nem veri az ökröt,
ökör nem issza a vizet,
víz nem oltja el a tüzet,
tűz a furkót nem égeti,
furkó nem veri a kecskét,
kevély kecském nem megy haza!”*

*Hanem ekkor:
Medve felfalta a farkast,
farkas bekapta a kutyát,
kutya megölte a rókát,
róka elvitte a macskát,
macska fogott kis egeret,
egér elrágta az ostort,
ostor megverte az ökröt,
ökör megitta a vizet,
víz eloltotta a tüzet,
tűz a farkót megégette,
farkó a kecskét megverte,
kevély kecske hazafutott,
Bábi bezárta az ólba.*

Mit is tehetnénk ehhez, ezekhez még hozzá? A szöveghez, a dallamhoz a látvány emlékét. Mert nagy valószínűséggel mondhatjuk, hogy a vásári képmutogatók jártak ezekkel az énekekkel vásárról vásárra. Felállított kis sátruk alatt két lécre kitették a felfestett vásznat (a megfestett jelenetek képeit), s éneklés közben vesszővel mutogatták a megfelelő részeket. Céljuk az volt, hogy a vásári közönséget maguk köré csödítsék s így eladják a ponyvára kitett nyomtatott históriákat. Ismét egy olyan emlék, amely mára nyomtalanul eltűnt, vagy úgy is mondhatnók, hogy a múlt ködébe veszett. De talán azzal megtoldhatnánk mindezt, és nem is lennénk pontatlanok, hogy - miként a már idézett Szent László-legenda falképeknél is láttuk -, a középkori freskók utódai ezek a képmutogatók. De azt is megkockáztatom - bármily hihetetlen első hallásra -, hogy a film, a tévé és video előzményei.

III. SZÁZARCÚ JELKÉP

„Az id. Pieter Bruegel művészetében az élet az emberség mértéke és forrása az embereken uralkodó ösztönök, fogyatékoságok, szenvedélyek, szokások, megszokások, gondolatok és érzések tanulmányozásának és megismerésének. Nem olyan egyedeket ábrázolt, akik valami különösét éreztek, alkottak vagy éltek meg, hanem tömegeket, individuumok sokaságát, e sokaság képviselőit, akik egészként lépnek az egyházi és profán eszményi alakok helyére.

Bruegel bevezette a művészetben azt, amit újabban népléleknek neveznek; a széles néprétegek sajátos lelkiségét ábrázolta a maga sajátosságában és autonómiájában, antropológiai meghatározottságában és művelődéstörténeti tényyszerűségében, s ezzel egyszersmind az emberábrázolás belső igazságának egészen új fogalmát alakította ki.

Az 1550-es évek fordulóján Bruegel főműveinek kompozícióját (Közmondások, amely Berlinben látható, a Farsang és a Böjt csatája valamint a Gyermekjátékok, amelyek Bécsben találhatók) a világos, áttekinthető és egységes felépítésű ábrázolás határozza meg.

Szinte sakkfiguraként népesítik be az egyes alakok és csoportok a kép színpadát: élettevékenységüket hasonlóságok, valamint a minden oldalon tovább is folytatható vidám, mozgalmas játék kapcsolja össze egymással. Ám annak ellenére, hogy a képeken látható csoportok mozgalmasak, az ábrázolás összehatása kiegyensúlyozott: a lármázó gyermekcsereg fölött a tágas színtér nyugalma lebeg.”

(Max Dvořák)

MESSZE TÚL
(*Ki játszik ilyet?*)⁵²

„A' gyerek, ha kibújik a' tavasz, laptást, csigást, gombost, csütköt, pilinczket, 's több e' félét játszik, úgy, hogy szinte örül a' lelke bele. A serdülő ifjuság megint másban leli kedvét. Neki táncz és ének a' lelke.”

(Czuczor Gergely)

Aki elolvassa a fenti Czuczor idézetet, amelyet a költő és népdalgyűjtő bencés szerzetes az 1840-es évek elején vetett papírra, és ezután kinyitja azt a közel másfélszáz évvel később, tehát napjainkban (1996-ban, illetve 1981-ben) készült két kis kiadványt, meglepődik már a pusztasorsoláson is. Csak néhányat idézünk cím s név szerint ezekből. Az egyik füzetben a koloni (zoborvidéki) Sándor János sorolja fel a hagyományörző falu gyermekjátékait. Többek között ezeket említi: *pickézés, csinga, egylábas, kergetőzés, bújkálás, bakugrás, lovackázás, kövecskézés...* stb. Egy másik füzetben a népzene gyűjtő Együd Árpád adta közre a somogyi falvakban található népi sportszerű játékokat. Ő ilyeneket közöl a játékok leírásával együtt: *pöckölés-gurítás (gombos), mutyi(kockázás), bakugrás, bakfüttyözés, talicska, bigézés, pilinckázás, csütközés, likbahajtás, görcözés...* stb. Ezek mellett néhány labdajátékot is felsorol: a lányok játszott *háztetőst, leverőst, és falhoz dobót*, a fiúk és a leányok játszott *kicézést és stukkózást*.

Ha azt mondom, hogy néhányat én is láttam, sőt játszottam, az nem annyira meglepő, mint az, hogy ezeknek - és a későbbiekben felsorolandó egyéb magyar népi játékoknak - a túlnyomó része megtalálható az id. Pieter Bruegelnek az 1591-ben, vagyis négyszáz évvel ezelőtt készült festményén is. Akkor hát...? Nem is folytatom, mert alighanem egyre gondolunk. Ezért került ide ez a kép, és ezért szólnak róla részletesen.

„A játék, az gyönyörű”, röviden ezt mondja nekünk id. Pieter Bruegel a festészet nyelvén. **Gyermekjátékok (1559-60)** című képén, közel nyolcvan gyermekjáték látható, így festménye játéktörténeti szempontból is igen jelentős. Bepillantást enged a középkori játékok birodalmába, s egyúttal abba a korba, melyben „a játék, a tánc, a muzsika palotától a kunyhóig boldog népek nyelve” volt. Mind a gyermekek, mind a felnőttek lételeme volt a játék. Mint a legfontosabb összetartó erő, hozzátartozott a mindennapokhoz. Ezért a játékból a felnőttek is aktívan kivették részüket.

A középkori kultúra, amelyet sokáig a sötét jelzővel illettek, sokkal játékosabb volt mainál. A mindennapi élet és a sport, a tánc, a szórakozás közt nem volt olyan éles határ, mint az antik vagy a modern világban. A „tisztá” és „igaz” játék ily nagyfokú szeretete korunkban szinte kizárólag a gyermekek játékára korlátozódik.

A paraszti életben mindig is nagy szerepe volt a játéknak: a gyermek már egészen kicsi korától részt vett különböző családi ünnepeken, a felnőttek munkájában, szórakozásaiban. A példa - mely az utánpótlás alapját képezte - nagyon sokáig a gyermek szeme előtt volt, hiszen 3-4

⁵² Ez a fejezet közös (családi) vállalkozásnak is mondható. Egy rövid kritika írásával kezdődött, és egy félbehagyott könyv tervével ért véget közel 10 évvel ezelőtt. De amikor **Borbála** leányunk szakdolgozati témát választott, akkor átadtam neki azzal, hogy egy végző óvónő és néptáncos szöveg témát nem is választhatna ennél. Ő bővítette aztán ki ezt az anyagot, amit én hol lerövidítve, vagy kiegészítve itt közre adok. De a munka jelentős részét Ő végezte el, s ezért illő is, hogy **Móser Borbála** neve is szerepeljen itt, e fejezet élén.

éves koráig ritkán hagyták magára. „aggy valami játékot a kezibe” - mondták, amikor 5-6 hónapos volt a gyerek.⁵³ S már 8-9 hónapos korában játszottak az „ölbéli” gyermekkel. Később, mikor megtanult járni, még inkább kitárult előtte a játék birodalma. A leggazdagabb és legváltozatosabb kor a 6-14 éves korig tartó időszak volt. Ekkortól kezdtek élesen elkülönülni egymástól a fiúk és lányok játékaik.

„A fiúk játékaiban több a realitás és a küzdés. A lányokéban több a költészet. Úgy látszik, hogy a női típus még a gyermekkorban is hivatott hagyományörzője népünk költészetének.” A játék szerepe a serdülő, majd az ifjú korban fokozatosan csökkent, de jelentőségét nem veszítette el végleg. „Milyen víg es vót a nép. Szombaton este mán kezdték a játékot. A fiatal nem lakott jól vele.”

Tente, baba, tenete - eszközös játékok

A **babázás** az egyik legősibb, és legrégebb történeti múltra visszatekintő eszközös játék, melyet Bruegel is megfestett (**1. sz.**). A kislányok babáikat már korábban elkészítették (valószínűleg rongyból), most öltöztetik, hogy aztán játszhassanak vele. Bruegel korában (XVI.sz.) különösen nagy divatja volt a babáknak, hiszen a játékgyárak, amelyek ekkor alakultak ki, szebbnél szebb babákkal árasztották el Európát. E játékeszköz azonban korántsem a középkor találmánya, hiszen már az időszámításunk előtti időkből ismert volt.

Úgy tűnik, a kislányok azóta sem unták meg, hiszen e játékokban gyakorolhatják édesanyjuktól ellesett mozdulatokat, s talán e játék hozzájárul ébredő anyai ösztöneik, érzelmeik fejlődéséhez. A babázáshoz semmi egyébre nincs szükség, mint babára, melyet nagyon sokáig a gyermekek maguknak készítettek. E babákban mindenki megjelenített valamit egyéniségéből, jelleméből. A legegyszerűbb változatai az ún. szalonbabák voltak (szaloncukor papírból), de csutkából, kukoricából, rongyból, almából, burgonyából, fából, kőből, csontból s ki tudná felsorolni, hogy még mi mindenből készítettek babát a gyerekek. Gyakran a babák öltözete megegyezett az adott közösség népviseletével. A babakészítés is jó szórakozás volt, ám ennek elkészültével kezdődött igazán a játék: „Evittük keresztüni a pólyás babát, paszitát tartottunk. Kivettük a pólyából, ahogy idesanyánktól láttuk. Etettük őket: na, egyé memmét!... De babáva csinyátunk esküvőt, temetést is. Játékbú még szütünk is, de nem tudtuk, hogy van az.”⁵⁴

A babát etették, itatták, öltöztették, ringatták, altatták, s hozzá ugyanazokat a mondókákat mondták, énekeket énekelték, melyeket édesanyjuktól hallottak:

*Tente baba, tente,
Itt a naplemente,
Ne dúdolj, te csacska,
Hosszúszőrű macska.
Kérlek hát alássan
Aludjál babásan,
Álmodj tejről, vajról,
Cinegesóhajról,
Tejfölről, kenyérről,
Két tucat egérről.*

(Éradony)⁵⁵

⁵³ Horváth I. 1971: 89.

⁵⁴ Lackovits-Lukács-Varró 1995: 40.

⁵⁵ Faragó-Fábián 1982: 39.

A lányok gyakran egész babaszobát rendeztek be különféle bútorokkal, háztartási eszközökkel, bölcsővel, babakocsival, stb.

Babázó lányoktól csak egy fal választja el azt a játszócsoportot, akik mindannyian érdekes eszközös játékokkal játszanak. Az egyik fiú madárral játszik, mely a középkorban az egyike volt a leggyakoribb játékoknak **(2. sz.)**. „A gyermeket nagyon gyakran ábrázolják madárral. XIII. Lajosnak is volt egy gébicse, amihez nagyon ragaszkodott; talán néhány olvasónak eszébe jut gyermekkorának sebesült és megszelídített varjúja... A madár általában meg van kötve, és a gyermek a kezében tartja... Néhány esetben fából készült utánzattal van dolgunk.”⁵⁶ Az északi hiedelemvilágban a madár: segítő társ, jó barát. A madarak a magyar gyermek számára is igen kedvesek. Minthogy bennük a játék fő elemét, a mozgást is megtalálja, előszeretettel játszik befogott madárral. Mikor pedig a madarak elköltöztek, a gyermek játékmadarat készített tojásból, papírból, fából stb.

S most egy pillanatra nézzük meg jól a **3. számú** részletet. Kinek ne jutna eszébe az oly jól ismert a már idézett gólya-nóta egyik változata?

Az egész magyar nyelvterületen jól ismert hordozó játékról van szó. „Ketten egyet fölveltünk a kezünkre, és akkor mentünk, jöttünk vele szanaszét... Addig míg csak bírtuk, addig vittük. S mikor már nem bírtuk, ledobtuk. Vittük a másikat.” Esztelneken papszéknek hívják ezt a játékot. „Két nagyobb gyermek csuklójánál összefogott két kezére, un. Papszékbe ültetve cipeli egy darabig a gyermeket, majd az ágy felett kipottyantja.”⁵⁷

A „gólya viszi”-t játszó gyermekek mögött láthatunk egy kislányt, aki síppal, dobbal játszik - zenél **(4/a. sz.)**. Ez azt az ismert változatot juttatta eszünkbe, amelyről az első fejezetben már részletesen szoltunk.

*

De maradjunk még egy rövid időre a gyermekhangszereknel. A festményen megtalálhatjuk a **csörgőt (4/b. sz.)**, mely igen régi, eredetileg mágikus eszköz volt. Arra szolgált, hogy a gyerektől elűzze a rossz szellemet. Talán éppen ezért kedves játékszere a mai napig csecsemőnek, kisgyermeknek egyaránt. Csörgőt igen egyszerű készíteni. Esztelneken libavágáskor készítették lúdgége zergőt: a gégebe kukoricaszemeket tettek, két végét egymásba fonták. Megszáradva szólt. Disznóvágáskor pedig elkérték a hólyagot, borsot tettek bele és felfújták. Amikor megszáradt, lehetett zörgetni.⁵⁸ Disznóhólyagot fújó lányt Bruegel képén is láthatunk **(5. sz.)**: talán éppen zergőt (csörgőt, zörgőt) készít belőle.

⁵⁶ Ariés, Ph. 1987: 82.

⁵⁷ Hintalan-Lázár 1980: 49.

⁵⁸ Gazda 1980: 238.

A csörgőt rázó lánnyal szemben egy fiú **szappanbuborékot** fúj (6. sz.). Ehhez semmi egyébre nincs szükség, mint szappanos vízre, ill. Egy szalmaszálla, vagy egy lúdtoll üreges szárára. Ezzel szívják fel a vizet és fújják a buborékot. Nálunk a gyermekek mondókával biztatják, csalogatják a buborékokat:

*Ördög, ördög, jelenj meg,
Pirosba, lilába, kékbe,
Mindenféle színbe.*

(Éradony)

Az asztalon ülő fiú **malmot pörget** (7. sz.). Jelen esetben a malom egy almába szúrt pálca, melyen lapátok vannak, alul madzaggal pörgethető. Szélmalmot, vízimalmot a magyar gyermekek is készítettek. A forgó lapátokat akár órákig is elnézték. Figyeljük meg a **8. számú** jelenetet. A két kislány **szélkerékkel** (szélrózsával) játszik. Ezzel a játékeszközzel általában futni szoktak a gyerekek, mert akkor forog a legjobban. Érdekes, hogy a két lány szemben áll egymással. Mintha éppen küzdeni készülnének. A lányok szélkerékkel lovagi tornát utánoznak.⁵⁹

Ketten ülünk a lóra - lovacskázás és lovagoltatók

Lóval, lovaglással, lovacskázással kapcsolatosan még jónéhány jelenetet találhatunk a képen: kerítésen, hordón, vesszőparipán lovagló fiúkat; lovascsatát; és egy „**hosszú-ló**” nevezetű játékot. A szélrózsával játszó lányok csak imitálják a lovagi játékot. S lovascsatában résztvevő fiúk (9. sz.) azonban igazából küzdenek. A lovasháborút nálunk is jól ismerték a gyerekek. „Hat serdülőkorú fiú játszott a gyepes, vagy homokos terepen. Két játékos a földre egymással szembe leült. Mindkettőjük vállára egy-egy fiú, ló támaszkodott. A két ló hátára egy-egy huszár ült. A huszárok összefogóztak, és húzni kezdték egymást. Az győzött, akinek úgy sikerült elhúznia a másikat, hogy az leessék a lováról.”⁶⁰ Mindkét játék a középkori lovas-tornák emlékét idézi. „Ezt a lovagi tornát az ország szokása szerint kis lovakon, alacsony nyeregből vívják. A bajvívók díspáncélt, páncélinget vagy vértet öltenek, s igen rövid dárdákkal vívnak. Igen kedves és gyönyörködtető látvány ez! Ha a küzdők összezsapnák, megesik, hogy mindkettő a földre zuhan.”⁶¹

A lovagi játék a XII. sz.-tól csak a lovagok és felnőttek számára volt fenntartva. A lovagi tornák a XVI. sz. végével eltűntek, de lám, a gyermekjátékok a mai napig őrzik emlékét.

A hordón lovagló fiúknak a lóról (hordóról) kell lebillenteniük egymást (10. sz.). Nem kard, dárda, bot stb. segítségével, hanem erővel és ügyességgel.

A kerítésen, vesszőparipán (11. sz.) lovaglás évszázadok óta kedvenc szórakozás a gyermekek számára. Különösen a magyar gyermek számára, akinek elei kitűnő lovasok voltak. A magyarság egész története a lóval való szoros kötődést és kapcsolatot mutatja. „Anonymus a XII.sz.-ban bizonyos büszkeséggel írja, hogy a magyarok és gyermekeik lovaglás és íjazás dolgában fölülmúlják a többi nemzet fiait.”⁶²

Talán ebből érthető, hogy az un. höcögtető, lovagoltató mondókákkal szórakoztatták a felnőttek a beszélni nem tudó kis gyerekeket:

⁵⁹ Lukácsy A. 1981: 18.

⁶⁰ Gazda 1980: 335.

⁶¹ Zolnay 1975: 234.

⁶² Zolnay 1975: 234.

*Hopp, hopp, katona,
Lovagol a kisbaba,
Ketten ülünk a lóra,
Hárman meg a csikóra.
Gyí, te szürke paripa,
Huszár lesz a kisbaba,
Mefogja a nagytata,
Hogy le ne essen róla.*

*(Bihar)*⁶³

A mondóka közben a felnőtt a térdén höcögtette, vagy a hátán, nyakában lovagoltatta a gyermeket. Majd 3-4 évesen már a maga által készített paripán lovagolhatott.

„Akkor még nem voltak olyan lovak, mint most, falovak, hanem sámlira ráültek. Oszt akkor emelgették az elejét, a gyerek, oszt akkor: »Gyí, te, gyí, te, szürke, gyí te fakó!« Még volt neki egy kis ostor is, madzag kötve botra. Oszt akkor ütte is, hogy jobban menjen! Hát addig-addig, csak-csak haladott vele, oszt annak örült az a kisfiú!”⁶⁴

A **vesszőparipa** legegyszerűbb változata az volt, amikor napraforgót felkantároztak. A fejlettebb formák fából készültek.⁶⁵ Igaz, hogy a vesszőparipa nélkülözhetetlen eszköze a lovacsázásnak, de ne feledjük, hogy „a táltos lovak bennünk vannak”.⁶⁶

A már korábban említett „**hosszú ló**” nevezetű játékot (**12. sz.**) Hévizgyörkön „farba-kakas” néven ismerik. Általában 6-10 fiú játszott két csapatban. Egyik csapatba tartoztak a hosszúbakot tartók, akiknek a hátára kellett a másik csapatnak ráugrani. „Ha az első jól előre ugrik, és a többi is felfér, akkor nyertek, ismét ők ugorhatnak... Mivel ugrani jó, de tartani rossz, mindkét csapat arra törekszik, hogy ugró legyen, vagy az maradjon.”⁶⁷

Babona, babona, vaskereszt - ügyességi játékok

Ennél jóval egyszerűbb, könnyebb a sima **bakugrás (13. sz.) (bakfüttyözés, kecskét ugrás, török hídlábas)**, mely „nemzedékről nemzedékre szálló, testgyakorló játék.”⁶⁸ Ebben a játékban a szabályok helyett inkább a testi erő, az ügyesség a lényeges elem. Általában fiúk játszottak: egy fiú vízszintesen előre dőlve, bokáját (a képen térdét) fogva bakot tart. A többieknek ezt kell átugrani, majd az ugrás után ő is bak lesz. E játék jó előkészítője hosszúbakugrásnak, melyben már a különböző szabályoknak is nagy szerepe van (ne érjen le a láb, ne rogyjon be a ló, mindenki ráférjen a tartók hátára).

A „sima” és a „hosszú” bakugró gyermekek között láthatjuk azt a játékot (**14. sz.**), mely egy közismert gyermekdalt⁶⁹ juttat eszünkbe:

⁶³ Faragó-Fábián 1982: 93.

⁶⁴ Hintalan-Lázár 1980: 50.

⁶⁵ MN VI. 551.

⁶⁶ Sütő 1977: 57.

⁶⁷ Hintalan-Lázár 1980: 68.

⁶⁸ Gazda 1980: 333.

⁶⁹ Kiss Á. 1891: 487.

„Ha többen voltunk együtt, és volt hogy könnyebb volt egy kisebb gyermek, megfogtuk ketten a lábát, meg a kezét, és elkezdtek lóbázní, hintázní. Jól meglóditottuk, oszt elhajítottuk. Persze homokba.”⁷⁰

Az oly jól ismert **lóbáló, hintáztató** játékról van szó, melynek mozdulatait munka (kenderáztatás) közben leshették el a gyermekek. A zsuppszalma úgy kerül a mondókába, hogy a vízbe tett kenderre, hogy ne jöjjon fel, földet hánytak, de hogy ne piszkolja össze, a föld és a kender közé zsuppszalmát tettek. Így az áztatás után ezt is ki kellett dobni.⁷¹ Ilyen egyszerűen vándorolt a munka a gyermekjátékok birodalmába, egyben felkészítve a gyermeket arra, hogy majdan neki is dolgoznia kell.

A hintáztató gyermekek mögötti homokozóban két fiú kést dobál (**15. sz.**). A **késdobálás, bicskázás** különféle típusait (földfogalás, széthúzó, rikizés, elejes, pöndöríci) országszerte ismerték, játszották a nagyobb fiúk. „Mielőtt a játékot megkezdték, megállapodtak abban, hogy hány iskolát fognak kijárnyi...”⁷², majd bicskafeldobással eldöntötték, hogy ki kezdje a játékot. Minden játékos egyet dobott. A dobásmódok (iskolák) egyre nehezedtek. Esztelneken például a legutolsó és egyben legnehezebb dobás az volt, mikor a bicska hegyét befalva, szájából kellett földbe dobni a kést.⁷³ Ezt a jelenetet láthatjuk Bruegel képén is. A sima késdobálásban a különböző dobásmódokat gyakorolhatták a fiúk, hogy később a már bonyolultabb bicskás játékokban (ország/ gyarmat/ területfogaló játékok) több esélyük legyen a nyeresre.

A késdobálásnál még régebbi eszközös ügyességi játék a **karikahajtás (16. sz.)**. Már az ókorban is ismerték, a középkorban pedig karikahajtó versenyeket tartottak. Heroard írta XIII. Lajosról: „A nagyterembe megy és megnézi a királyt a karikahajtó versenyen... A közönség első sorából nézi a birkózókat, a karikahajtó versenyt...”⁷⁴ Régen jó karikát készíthettek kocsi-kerékből, annak abroncsából vagy hordóabroncsból, melyet aztán kézzel vagy ütőfával kergettek:

„Kijöttünk, 3-4 fiú az utcára. Mindegyikőnknek volt egy gömbölyű fémkör: drótkarika, abroncs vagy valami hasonló. Ütöttük, oszt gurult gyorsan. Lehetett kézzel vagy fadarabbal ütni, de a legjobb az volt, mikor egy drótdarab végét u-alakban meghajlítottunk, és avval toltuk. Mert akkor nem kellett ütni, és az olyan gyorsan tudott gurulni akkor, hogy lecseleztünk mindenkit! Aki először ért az utca végére, az győzött. Az már csak a többi játékost figyelte, hogy azokból melyik lesz az első.”⁷⁵

⁷⁰ Hintalan-Lázár 1980: 53.

⁷¹ Hintalan-Lázár 1980: 53.

⁷² Gágyor 1982: 52.

⁷³ Gazda 1980: 329.

⁷⁴ Ariés, Ph. 1987: 80.

⁷⁵ Hintalan-Lázár 1980: 152.

A karikázásnak érdekes változatát találjuk Kiss Áron gyűjteményében: „A játszó kétfele állnak s az egyik a karikát karítja kézzel, a másik rész bottal el akarja ütni; ha nem tudják elütni, akkor maradnak a helyükön; ha pedig elütötték, akkor ők karítanak.”⁷⁶

Manapság is jó játék lehet a karikahajtás, melyet autógumival, biciklikerekkel, a napraforgó tányéréjével vagy a hagyományos módon (abronccsal) játszhatnak a gyerekek.

Az eszközös ügyességi játékoknál maradva nézzük meg a 17. számú részletet: csak a kinagyított részen vesszük észre, hogy két különböző játékról: a **csigázásról** és a **pörgettyűzésről** van szó.

A csiga a legrégebb játékeszközök egyike. Régen a magyar diákok is kedvelték.⁷⁷ Elkészítése nagy ügyességet kívánt, ezért többnyire felnőttek készítették gyermekeiknek.

„Kértük édesapámat, hogy csináljon ostort, meg csigát. Vágott egy jó ostornak valót botból... Oszt akkor csinált csigát olyan vastagabb fából. Meghegyezte, akkor két karikát vágott rá, ahová rácsavarítottuk a madzagot... Akkor megrántottuk az ostorfelet, a madzag lepördült a csigáról, erre a csiga elindult... Oszt ment, ment végig, végig a soron.”⁷⁸

Pergettyűt (persegтетőt, trókist) leggyakrabban dióból, krumpliból, orsóból készítettek. Ha elkészült, „akkor körülálltuk az asztalt, és akkor egy elkezdte: megperdítette az ujjával. Ebben az volt a jó, hogy számolták, vagy az órát nézték, hogy ugyan kinek tud tovább peregni a pergettyű.”⁷⁹ E játék Esztelneken a fonóban is népszerű volt, ahol a legények a lányok orsójából készítették a „persegтетőt”. A két játék (csiga, pergettyű) „ötvözetét” is megtalálhatjuk: bűgő-csiga diópörgettyűvel.⁸⁰ Alakja a pörgettyűéhez hasonlít, de madzaggal hajtják ugyanúgy, mint a csigát.

Jónéhány **seprűvel** való játékról, táncról van tudomásunk (a Magyar Néprajzi Lexikon három fő típust említ), de a tenyéren való **seprűtáncoltatásról (18. sz.)** kevés írásos feljegyzésünk van. Az azonban bizonyos, hogy még a közelmúltban is jól ismerték a gyerekek.

A **gólyaláb (19. sz.)** szintén kedvelt (kezdetben inkább közlekedésre használt) eszköz volt. A XIX. sz. második felében a nagykunsgai, sárréti gyerekek még általánosan használták. A Rétközben ősszel és tavasszal a nagy sárban ezzel jártak egymáshoz a gyerekek.⁸¹ „A faláb annyira komoly szerszám volt, hogy a bárót, jegyzőt kivéve, még a pap is hordta, sőt a tiszteletes asszony is. Gólyalábon mentünk valamennyien a templomba. A bejáratnál persze levettük, s falnak támasztottuk. Elgondolható, micsoda tülekedés volt istentisztelet végeztével a falábak kiválasztása végett. Akár manapság egy színházi ruhatár előtt. Hol a lábam, melyik az én lábam? Egyik-másiknak a fél párját néha összecszerélték, baktatott haza az egyházfi a tiszteletes asszony bal lábával. Másnap kellő röstelkedéssel beállított a parókiára: visszahoztam, kedves tiszteletes asszony a kedves fél lábát.”⁸² A két általánosan használt változatát Bruegel képen is megtalálhatjuk: a kisebb faláb általában csak térdig ért. Lábukat hozzákötötték a talpfához. A hosszabb gólyalábra ráálltak, felső végét kezükkel fogták vagy hónuk

⁷⁶ Kiss Á. 1891: 484.

⁷⁷ MN VI. 560.

⁷⁸ Hintalan-Lázár 1980: 153.

⁷⁹ Hintalan-Lázár 1980: 152.

⁸⁰ A magyarság néprajza IV. 1987: 573.

⁸¹ MNL II. 289.

⁸² Sütő 1982: 365.

alá dugták. Néhol versengtek, ki tud ügyesebben menni? „Ám általában nem tudtak jól menni rajta, és éppen ez volt a játékban a mulatságos.”⁸³

*

Szóljunk röviden a **kockázásról** is. (**20. sz.**) Ókori eredetű játék, melyet a honfoglaló magyarok is ismertek.⁸⁴ „A kockajáték annyira régi, hogy még a hatos, tizenkettes számrendszert őrzi.”⁸⁵ A középkorban is igen kedvelt lehetett, hiszen a királyi palota területén végzett feltárások során jónéhány csontkocka került elő. Bonfini feljegyzéseiből megtudhatjuk, hogy pl. Mátyás király szerencsés kockajátékos volt. II. Lajos sem vetette meg e szerencsejátékot, sőt udvarában a botrányosságig fokozódott a kockázás.⁸⁶

Jónéhány nemét ismerték és ismerik ma is. Most csak arról a változatról szólunk, melyet Bruegel képén is láthatunk: öt kavicsot (golyót, csontot, gombot stb.) leterítenek a földre. A játzó egyet feldob a levegőbe, gyorsan felkap egy másikat a földről, és a leeső kavicsot is kifogja ugyanazzal a kezével. Ezt addig ismétli, míg az összes kavicsot föl nem szedi. A játék egyre nehezebb, mert egyre több kavics van a kezében. Általában többen játszottak, de egyszerre csak egy gyermek dobhatott. A többiek, hogy addig se unatkozzanak, mondókáztak:

*Babona, babona, vaskereszt,
Ha elejtéd, az se lesz.*

„Akkor mink örültünk, hogy ő elejtette.”⁸⁷

A kocka legősibb változata csontból készült. (A képen birkacsigolyát láthatunk.) A játék leggyakoribb elnevezései: *kapókövezés, gombocskázás, bikázás, peggyes játék.*

A golyózásnak három változatát találhatjuk a festményen. A **21.** számú részleten az ütős változatot: ezt általában ketten játszották, s felváltva dobtak. A falról visszapattanó golyóval igyekeztek eltalálni az ellenfelük által gurított golyót.

A gurítós változatot (**22. sz.**) a következőképp játszották: a földbe lyukakat ástak, mindenki a lyuk felé dobta a golyóját egy bizonyos távolságból. Akinek a golyója begurult a lyukba, vagy ahhoz legközelebb esett, az kezdhette egyenként belökni a golyókat. Ha nem ment be, akkor az lökött, akinek a golyója a második távolságra állt meg. (A golyózásnak ezt a változatát ma is gyakran játsszák a gyerekek.)

A lökős változat (**23.sz.**) Franciaországban a mai napig a legnépszerűbb játékok egyike. Kiss Áron lejegyzése szinte egy az egyben megfelel a festményen látható jelenetnek:

„Először is húznak egy vonalat. Azután a vonalon hármásával, illetőleg négyesével kúp alakban mindegyik felállítja a maga golyóit, majd bizonyos távoból a vonal fele golyót gurítanak, s mindegyik onnan, a hol golyója megállott, lök s igyekszik eltalálni a kúpba állított golyókat. Amelyiket eltalálta, az az övé. Szoktak egy, két, három ilyen kúpot felállítani.”⁸⁸

⁸³ **Gazda 1980: 252.**

⁸⁴ **László Gy. 1982: 74.**

⁸⁵ **Zolnay 1975: 230.**

⁸⁶ **Zolnay 1975: 230.**

⁸⁷ **Hintalan-Lázár 1980: 156.**

⁸⁸ **Kiss Á. 1891: 477.**

Ez a játék a **teke (kugli)** őse, melynek Bruegel egy másik változatát is megfestette (24. sz.). A gyerekeknek a falhoz állított bábukát (itt csontok) kell eltalálniuk. Nem gurítással (mint az előbbi változatban), hanem vállból, vagy magasra emelt kézből dobva. Erről a játékról egy érdekes feljegyzést találhatunk Philippe Ariés könyvében:

„A **boule** és a **teke**, melyek ma békés játékok, olyan verekedésekhez vezettek, hogy a rendőri hatóságok a XVI. és XVII. században időnként teljesen eltiltották gyakorlásukat: „Megtiltatik, a boule és tekepályákat fenntartóknak, hogy bármely időben játszani engedjék az iskolásokat vagy inasokat”, mondta a moulinsi rendőrfőnök 1752. március 27-én kelt szigorú rendeletében.⁸⁹ Azt már többször láttuk, hogy tiltás ide, vagy oda, a középkor embere széltében-hosszában üzte e tiltott játékokat. (Másképp nem is maradhattak volna fenn egészen napjainkig.)

Ezzel számba is vettük a képen lévő **eszközös játékokat**, de nem szóltunk még a **botos** játékokról. Most ezeket néznénk át.

A 25. számú jeleneten két lányt figyelhetünk meg, akik egy-egy botot tartanak kezükben. Botfogásukból arra következtethetünk, hogy az egyik éppen elhajítani igyekszik botját, míg a másik erősen szorítja. Feltételezzük, hogy e játék analóg a mi **fecskézés**ünkkel. Feltételezésünket arra alapozzuk, hogy nálunk a fecskézést általában ketten, két bottal játszották, mint ezt a képen is láthatjuk: az egyik feldobta botját, a másik megpróbálta azt sajátjával eltalálni. Majd cseréltek, s így folytatódott a játék.

Ádám, hol vagy? - fogócskák

A fecskéző(?) lányok előtt **botos szembekötősdit** láthatunk (26. sz.). Az ősi **fogócska** speciális esete ez, melyben a bekötött szemű gyerekek (ő a fogó) meg kell valakit érinteni botjával. Akit megérint, az lesz a következő fogó.

Nem ez az egyetlen **szembekötős játék** a képen. Figyeljük csak meg a 27. számú részletet: ugyanis nem egy, hanem két bekötött szemű játékost láthatunk. Némi keresgélés után megtaláltuk e játék magyar megfelelőjét:

„Választanak egy Ádámot és egy Évát, s mindkettőnek sállal vagy kendővel bekötik a szemét. Mielőtt a két játékos egymás keresésére indulna, még jól megforgatják őket. Hogy könnyebben tájékozódhassanak, a keresők a következő kérdéseket ismételve tudakolóznak egymás holléte felől:

- Ádám, hol vagy?

- Éva, hol vagy?

A keresőket a szétszórta álló gyerekek igyekeznek rossz irányba téríteni, megtéveszteni. Eléjük állnak, ők is kérdezősködnék, kissé félrehúzódnak, hagyják magukat megfogni stb. Ha a keresők egymásra találnak, szemükről leveszik a kendőt, s a játékosok új Ádámot és Évát választanak.”⁹⁰

A képen a fogócskának még egy változatát megtalálhatjuk (28. sz.), melyet a magyar gyermekek is jól ismernek:

⁸⁹ Ariés, Ph. 1987: 111.

⁹⁰ Gágyor 1982: 176.

„A játékosok kijelölnek maguk közül egy csősz, aki egy közeli fa alá heveredik. Mihelyt a gyerekek látják, hogy a csősz „elaludt”, a fa alá lopakodnak és kórusban éneklik:

A gyerekek huhogására a csősz felébred, és a gyümölcstolvajok után iramodik. Akit sikerült elcsípnie, azzal szerepet cserél s a játék előről ismétlődik.”⁹¹

A képen egy botot láthatunk a fiú (csősz) kezében. Ez megerősít bennünket, hogy jó irányban tapogatózunk, hiszen ismert e játék a következő szöveggel is:

*Lipem-lopom a dinnyét,
Elaludt a pásztor,
Csipa nőtt a szemibe,
Vaskalap a fejibe,
Furkósbót a kezibe.*

*(Hévizgyörk)*⁹²

Negyven napok így múltak - testgyakorló játékok

Bruegel festménye a testedző, testgyakorló játékok gazdag tárháza. Jónéhányat közülük ma is ismerünk és gyakorlunk. (Igaz, nem azért, mert jó játék, hanem mert kötelező anyag a testnevelés órákon, foglalkozásokon. Emlékezzünk a már korábban idézett gondolatra, mely szerint: „az elrendelt játék nem játék többé.”)⁹³ Megtalálható a **fejenállás (29. sz.)**, a **bukfenc (30. sz.)**, a **korláton/kerítésen lógás, forgás (31., 32. sz.)**, a **dombra fel- és lefutás (33. sz.)**, **fára mászás (34. sz.)**.

Van azonban olyan játék is, mely mára szinte teljesen feledésbe merült. A **falra mászásra** gondolunk **(35. sz.)**. Ez egy különös középkori játék, sport. Célja volt: minél magasabbra felfutni a falon. Onnan aztán a holtpontról (ez látszik a képen) hátra szaltóval visszafordulni, majd földet érni. Ettől volt nehéz, nagy ügyességet igénylő, komoly és nehéz sport. Bár találunk egy „falra mászás” elnevezésű játékot, ami azt jelenti, hogy tudtak róla a gyermekek, de a játékból kiderül, hogy komolytalan dolognak tartották:

„A csoportból egy gyermeket kiállítanak arccal a fal felé, felszólítják, hogy guggoljon le, s mindkét tenyerét tapassza a falra. Aztán a csoport hangadója és a kiállított játékos között a következő párbeszéd hangzik el:

⁹¹ Gágyor 1982: 141.

⁹² Hintalan-Lázár 1980: 84.

⁹³ Huizinga 1944: 16.

- *Van füled?*

- *Van.*

- *Van órad?*

- *Van.*

- *Van kezed?*

- *Van.*

- *Van lábad?*

- *Van.*

- *Van hajad?*

- *Van.*

- *Van eszed?*

- *Van.*

- *Nem hiszem el, mer akkor nem másznál a falra!* - mondja a kérdezgető játékos, mire a csoport tagjai jót mulatnak rászédett társukon.”⁹⁴

Valószínűnek tartjuk, hogy a „falra megy” „falra mászik” kifejezéseink ennek a középkori játéknak emlékét őrzik.

*

Külön említjük meg a **birkózást (36. sz.)**, melynek megítélése teljesen más napjainkban, mint volt pl. a középkorban. Sportként elismerik, de mint spontán testgyakorlást nem. Nem, mert azonosítják a verekedéssel. Pedig a birkózás nem is olyan régen még a természetes kiválasztódást, rangsorolást szolgálta. „Ha valaki földhöz vágta a másikat, a legyőzött fél elismerte a győző erő- vagy ügyességbeli fölényét... A földre döntés, eltekintve attól, hogy az ellenfélnek milyen testrésze érintette a földet, a legyőzését is jelentette.”⁹⁵ A népmesékben is gyakran birkózással döntenek el hogy ki az erősebb. Ez is nyilván keletre vezető eleme, motívuma a meséinknek. Igaz, nem magyar, hanem kirgiz hősének, amiből most idézünk, de László Gyulának az **50 rajz a honfoglalókról** című könyvében hasonló emlékek szerepelnek a felnőttek (lovas)játékairól.

A hasonlóság okán gondolhatunk arra, hogy a magyarok elődeire is jellemző az alábbi leírás, amely a daliás Manaszról és negyven vitézéről szóló hőseposzban, a kirgiz népköltészet nagyszerű alkotásában található.⁹⁶ Itt szó van a halál évfordulóján rendezendő hagyományos nagy emléktorról. E toron - mint más nagy ünnepeken is- vitézi versenyjátékokkal emelik az ünnep fényét, lófuttatással, kecskelopás játékkal, **birkózással**, lövészversennyel.

*Dzsakip lakomát rendezett,
Sűrű erdőt kivágatott,
Tüzifát összegyűjtetett,
Tűzhelynek földet ásatott,*

⁹⁴ Gágyor 1982: 116.

⁹⁵ Horváth I. 1971: 104.

⁹⁶ Manasz. Kirgiz hősének Bp., 1979.

*Üstöt ott fölakasztatott,
 Népének hírt küldözgetett.
 Énekmondó kobzost, dalost
 Ahány volt, összehívta most,
 Hősének-éneklőket...
 Hároméves csikókat
 Hamarost leüttetett,
 Trombitát megfúvatott,
 Mindenkinek az tetszett...
 Lövöldöztek dzsambira,⁹⁷
 Kecskelopást⁹⁸ játszódtak,
 Szürke farkas kecskét fogott,
 Szürke pára gomolyog ott.
 Aztán gyalogverseny járta,
 Birkózás, vitézi dárda,
 Atala-bes, kötélhúzás,
 Vidám játék, vigadozás.
 Negyven napok így múltak,
 Mignem hazaindultak.”⁹⁹*

Merre van a gyalogút?

Szellemi játékok

A festményen úgynevezett szellemi játékot keveset találhatunk. Ez érthető, hiszen ezeket általában rossz időben, bent játszották a gyerekek. A korábbi játékokkal ellentétben az értelmesség, a fogékonyság, a találékonyság dominál bennük.

Országsszerte ismerik a „**Mesterségem címere**” elnevezésű kitalálós játékot (**37. sz.**). Egy vagy két gyermeket kiválasztanak, akik összesúgnak és elhatározzák, hogy milyen mesterek legyenek. Majd azt mondják: - Amerikából jöttünk, mesterségünk címere: ... A mesterség kezdő és utolsó hangját mondják meg. (Pl. Kertész: **k, sz**) Majd mozdulatokkal próbálják utánozni a kiválasztott mesterséget. Ezekből a mozdulatokból és a két hangból kell a többieknek kitalálni a mesterség, foglalkozás nevét. Ez sem újkeletű játék. Tudjuk, hogy a középkorban is kedvelték „palotától a kunyhóig”.¹⁰⁰ Heroard írja XIII. Lajosról: hat éves, amikor »Mesterségem címerét« játszik, vagyis olyan társasjátékot, amelyben ki kellett találni az elmutogatott mesterséget, történetet.”¹⁰¹

⁹⁷ **dzsambi**: kínai ezüstpénz, illetve nemesfém általában. Lövészversenyeken a célként szolgáló vékony fonálra függesztett fémkorong, pénz neve.

⁹⁸ **kecskelopás**: ügyességi lovasjáték a kazahoknál és kirgizeknél. A lovas játékosoknak kitömött kecskebőrt kell egymástól megszerezni.

⁹⁹ **Manasz 1979: 188-90.**

¹⁰⁰ **Endrey-Zolnay 1986: 5.**

¹⁰¹ **Ariés, Ph. 1987: 78.**

A **38.** számú jelenet a **kitalálós játékok** egy újabb változata, melyet ketten játszanak. Az egyik játékos valamilyen kis tárgyat elrejt a markában. Aztán társa felé nyújtja ökölbe zárt kezét (a képen hátul tartja). A mátyusföldi Nagymácsédon mondókával próbálta kitalálni az egyik gyerek, hogy melyik kézben lehet az eldugott tárgy:

*Erre kakas, erre tyúk,
Merre van a gyalogút?
Apád, anyád azt üzente,
Hogy ebbe van.*

„Amelyik kézre a kiszámoló utolsó szava jut, arra a kereső enyhén ráüt, jelezve, hogy feltevése szerint ott kell lennie a tárgynak. Ha téved, akkor a játék ismétlésekor újra ő keres, ha eltalálta, szerepet cserélnek.”¹⁰²

A kitalálós játékok közt egészen véletlenül akadtunk rá az un. virágneves játékokra, s értettük meg, mit ábrázol a **39.** számú jelenet. Ez bizony az angyal-ördög játék befejező/záró része. Az un. utójáték (erre a későbbiekben még visszatérünk). De mi is ez az „Angyal és Ördög”?

„A gyermekek leülnek, kettő félrevonul. A gazda mindegyiknek egy arany-virág nevet ad. Akkor előjön a két félrevonult gyermek: az egyik angyal, a másik ördög, s megszólal az angyal:

Angyal: - *Czin, czin!*
Gazda: - *Ki az?*
Angyal: - *Angyal.*
Gazda: - *Mit akar?*
Angyal: - *Arany rózsát.*

Ha van ilyen, ez az angyalhoz áll. Utána megszólal az ördög:

Ördög: - *Bum-bum!*
Gazda: - *Ki az?*
Ördög: - *Ördög.*
Gazda: - *Mit akar?*
Ördög: - *Aranyliliomot.*

Ha van ilyen, ez az ördöghöz áll; ha nincsen, a gazda felel:

Gazda: - *Még nem virít.*

Fölváltva angyal és ördög addig szorgoskodnak, míg a virágos kert el nem fogy. Akkor az angyalok két sorba állnak, és az ördögök köztük sétálnak el háromszor egymás után, e vers éneklése közben:

*Sétál az ördög, angyalok intik
Míg végre ő is angyallá válik.*

¹⁰² Gágyor 1982: 119.

A sétáló ördögöt minden angyalnak meg kell érintenie; ha elmulasztja, neki is ördög módjára bűnhődnie kell.” (Rimaszombat)¹⁰³

A legtöbb változat ehhez hasonlóan párbeszéddel indul, szereplői az angyal, az ördög és a gazda (kertész, sűgő stb.). A párbeszéd után a gyermekek két csoportba kerülnek. Idáig a legtöbb játék némi szövegbeli eltéréssel azonos. Az ezt követő utójátéknak azonban számtalan változata ismert. Ezekből írunk le néhányat.

Például a földre húznak egy vonalat. Egyik felére az angyalok, másik felére az ördögök állnak. Jó erősen megfogják egymást, és kezdik egymást húzni. Amelyik csapat a másikat áthúzza a vonalon, az a nyertes.¹⁰⁴

Az angyalokat két sorba állítják és az ördögöknek keresztül kell a sorok közt szaladgálniuk, miközben az angyalok őket hátba ütögetik.¹⁰⁵

A játék végén az angyalok összefogóznak és láncba állnak. Az ördögök is hasonlóképp tesznek. A továbbiakban úgy játsszák, mint a fogyó-gyapodó sorjátékokat, vagyis láncszakítással.¹⁰⁶

A két csoportba állva egy pálcát megfognak a két végén, s ha az ördög-csoport húzza el az angyalokat, akkor a pokol győzött az égen, ha pedig az angyalcsoport húzza el az ördögöket, akkor a menny győzött a poklon.¹⁰⁷

Az angyalok két sorba állnak egymással szemben. Kezüket vízszintesen lengetve úgy tesznek, mintha kaszálnának:

Az ördögöknek a kaszák közt kell végig menni. Leginkább ez utóbbi változat hasonlít a képen látható utójátéokra, melyen a gyerekek a földön ülve lábaikkal kaszálnak, társaik ezen futnak keresztül.¹⁰⁸

Énekeljünk, énekeljünk...

Végül azokat a játékokat mutatjuk be, amelyeknek elsősorban énekes változatait ismerjük.

A vízparton játszó lányokat nézve (40. sz.) egy néhány nappal ezelőtti élményem jut eszembe. A varrónőnél jártam szoknyát próbálni. Felvettem a félig kész szoknyát s a tükör előtt megpördültem benne. A varrónő erre azt mondta: „Ilyet mi is játszottunk az iskolában. Forogtunk, s azt mondtuk: »Nézzétek, mekkora a kenyerem!« Hazamentem, s újra megnéztem Bruegel

¹⁰³ Kiss Á. 1891: 248.

¹⁰⁴ Gágyor 1982: 290.

¹⁰⁵ Kiss Á. 1891: 255.

¹⁰⁶ Kiss Á. 1891: 249.

¹⁰⁷ Kiss Á. 1891: 248.

¹⁰⁸ MNTI. 1951: 35.

képén a pörgő-forgó lányokat. S magam előtt láttam néhány óvodás kislányt, akik új ruhájukban jönnek, s legelőször azt mutatják meg, milyen szépen pörög a szoknyájuk. A festmény mindannyian tudjuk, középkor végi, a varrónő néhány évtizeddel ezelőtt volt iskolás, az óvodás kislányokról pedig jelenlegi élményeim alapján írtam. Úgy tűnik tehát, hogy forogni jó. Tudták, érezték ezt a lányok talán már a középkort megelőző időkben is. Minthogy a forgás a táncban is (különösen a lányoknál) nagy szerepet kap, nem véletlenül eleme jónéhány gyermekjátéknak. Forogni lehet egyedül, párosan és csoportosan. Nálunk különösen a páros-forgók ismertek. Ezek változatait találjuk meg a legnagyobb számban. (pl. Kocsit, kocsit komámasszony..., Túrót ettem..., Mit játszunk lányok..., Ég a gyertya, ég... stb.) Bruegel képén a leányok egyedül forognak, majd leguggolnak. Ezt onnan tudhatjuk, hogy két leány már guggol, egy még forog. Ebből arra következtethetünk, hogy nem a dal végén guggolnak le (mint azt nálunk nagyon sokszor teszik), hanem ha kifáradtak. Kiss Áron gyűjteményében megtaláljuk a játék magyar megfelelőjét:

„Körbe állnak a leányok s kezdenek sebesen forogni, mikor aztán a forgás közben szoknyájuk kiterül, hirtelen leguggolnak. Így danolva:

*Ángyom asszony kását főzött,
Tejbe, vajba, vasfazékba.
Ilyen a fedője.*

(Sepsiszentgyörgy)¹⁰⁹

Közvetlenül a pörgő lányok mellett kendős játékot láthatunk **(41. sz.)**. Nyolcan-tizen egy kupacban ülnek. Fejükre terített kendőt éppen most húzza le egy kiválasztott gyermek, aki valószínűleg főszereplője a játéknak. Idáig mindez jól „leolvasható” a képről. A továbbiakban számomra a nehézséget az jelenti, hogy nem találtam e játék magyar megfelelőjét az átnézett szakirodalomban. (Így ez az első eset, hogy egy „ismeretlen” játékkal állok szemben.)

A kendős játékok különböző változatai egyébként igen kedveltek az egész magyar nyelvterületen. Gondoljunk pl. olyan játékokra, mint az „**Elvesztettem zsebkendőmet**”, a „**Jön a róka**”, „**Kendő, elejtő**”, a „**Tűzet vittem**” stb. Szinte kivétel nélkül futó-fogó, énekes körjátékokról van szó. (Népszerűségükre elegendő bizonyíték a változataik gazdagsága.)¹¹⁰

A festményen a távolba vezető utcában egy nálunk is igen népszerű játékot láthatunk **(42. sz.)**, melyet **ostorcsapónak** (**csúrcsavarintósnak**) neveznek. Bruegel képén a gyermekek éppen most szaladnak ki egy szűk utcából. Mindössze hat gyermeket látunk, de talán tizen-húszan is játszanak. A játék puha, füves helyen veszélytelen. Egyébként pedig vigyázni kell, mert egyébként komolyabb baleset is előfordulhat. Nézzük, mi a játék lényege? A gyermekek libasorban felállnak, megfogják egymás derekát vagy ruháját. Választanak egy vezetőt (általában a legnagyobb vagy legügyesebb gyereket), aki a sor elejére áll. Ő lesz az irányító. Elindulnak, egyre gyorsabban mennek, majd a vezető szaladni kezd. Húzza maga után a többieket, aztán hirtelen kanyarint egyet a láncon. Gyakran elesnek a sor végén lévő gyermekek. Kiss Áron gyűjteményében erre nézve a következőket találhatjuk:

¹⁰⁹ Kiss Á. 1891: 69.

¹¹⁰ MNT I/II. B. 1.

„Mikor már az utolsó is szalad, a vezér az egész lánczon egy jót ránt, mire a láncz végén levők, kiket ostorhegynek neveznek, mint a férges körte, elhullanak.”¹¹¹

Ismert a játék énekes változata is:

Egy szé- ge, két szé- ge, hat - van diny-nye,
hajts, hajts, hajcs - ke,
csi - ri - pár fe - ne - ke, hun a tik-nak a fe - je?
Csór i - de, csór o - da, kecs-ke - vá - ri domb - ra.

¹¹¹ Kiss Á. 1891: 187.

PIROS BETŰS ÜNNEPEK (Pogányok és keresztények)

A kép bal alsó sarkában kendővel, szoknyával letakart gyermekeket láthatunk, amint éppen a babázó lányok felé igyekeznek (43. sz.). Lukácsy András szerint ez egy keresztelői menet. S ha a képen látottakat összevetjük a nálunk is jól ismert keresztelői szokásokkal, elfogadhatjuk ezt a feltételezést. Figyeljük meg a menet élén haladó gyermeket: kezében a „láthatatlan” kisbaba. Azért nem látjuk, mert tetőtől talpig be van csavarva egy kendőbe. Nem volt ez más-képp nálunk sem.

A kereszteleetlen gyermeket pl. Esztelneken „szemtakarócskával”, kendővel, párnával stb. rejtették el a gonosz elől. Azért is keresztelték meg minél előbb, mert a keresztségnek, szelleműző, pogányártó hatalmaktól megszabadító erőt tulajdonítottak. Ugyanis a megkeresztelt gyermeket nem kellett többé védeni, óvni, s nem féltek, hogy a kereszteleetlenekhez hasonló sors vár rá. (A magyar népi hitvilágban ehhez többértű hiedelemkör kapcsolódik.¹¹²)

A keresztelő az előkészületekkel együtt hosszú időn át tartó családi ünnep volt. A komák kiválasztásával vette kezdetét s tartott egészen a keresztelői lakomáig. (Paszita, poszrik) A gyermekek is részt vettek rajta, élményeket szereztek, melyeket egy későbbi alkalommal újra átéltek játékukban. Persze e „titkokkal teli színjátékot” sokkal rövidebb idő alatt játszották el, mint az történt a valóságban:

„Egy osztájtársamnak vettek egy nagy Kati babát. Ojan szép vót, hogy mindenki csodáta. Elhatároztuk, hogy megkereszteljük. A komákat s kománékat meghíttuk, mind a nagyok. Összeattunk egy-két tojást, egy-egy cukrot, néhány lejt. A pénzből zenészeket fogattunk. Kitakarítottuk a csüret, erendeztük az asztalokat, megterítettünk, reá tettük a téstát és az italt. Megreszeltünk az almát, kiszorítottuk a levit, tettünk beléje cukrot, s azt ittuk.

Nagyon komolyan segítettünk mindenben. Meg volt határozva, hogy ki az első koma¹¹³, s ki a vendégkoma (annak csak az ebédre kell megjelennie). Sárból tortát is süttünk, agyondíszítettük muskátli levéllel, szirmokkal s oltott mésszel. A sártortát tányérra tettük s evítettük, odaadtuk a kománénak. Aztán mentünk a templomba. A menet elindult, de csak körbe ment az udvaron. Az udvar végibe egy asztalt letakartunk, az volt a templom asztala. Ott állt a pap, s aztán ott né, mondott valamit, s vizet öntött a baba fejire.”

(Méra)

A pszichológia ezt a sajátosságot élménysűrítésnek nevezi. A gyermekek élményei apró részletekből, képekből állnak össze. Ennek segítségével tudnak aztán akár két-három óra alatt is eljátszani egy hetekig, hónapokig tartó folyamatot.

„Elhozta az Isten piros pünkösdi napját”

Analógiás következtetések alapján úgy gondoljuk, hogy a festmény középpontjában pünkösdi királyné járást láthatunk (45. sz.). A festményen lévő jelenet és a magyar pünkösdi népszokások ismertetése előtt okvetlen szólnunk kell röviden a Pünkösdről.

¹¹² Lásd erről In: **Magyar Néprajzi Lexikon 3:** 157. l.

¹¹³ *első koma:* a keresztelőre meghívott komák között az első, aki feleségestül a gyermeket a keresztelőre viszi.

A Pünkösdi a Húsvét utáni 7. vasárnapra, tehát az 50. napra eső ünnep. Neve is innen származik, a görög pentekostész, azaz „ötvenedik” szóból. A tavaszvárásnak, a jó idő megérkezésének a napja, a virágfakadásnak ünnepe. Ezért is mondjuk májusról (Pünkösdi haváról), hogy az év legszebb hónapja. Hogy a magyarságnak volt-e az őshazában tavaszünnepe, vagy csak itt ismerkedett meg vele, nem tudjuk. Későbbi adataink azonban valószínűsítik azt a feltételezést, hogy már a kora középkorban élt két jellegzetes szokása: a pünkösdi királyválasztás és a pünkösdi királyné járás. Mindkettő egynapos „uralkodás” volt. Ezt őrizte meg az a szólásmondás is, hogy múltó - vagy rövid ideig tartó-, mint a pünkösdi királyság! A hagyomány első feljegyzése Gelei Katona Istvántól származik (1647), aki ezekről a „farsangos, pünkösdi királyokról” elmondja, hogy „királyi ruhába öltöztetve, egy falkáig magokat királyok gyanánt viselik, valamely királynak históriáját és magaviseletét tüntetik, tettetik, sőt, a nézőktől is mind annak ábrázoltatnak lennie, de ez csak addig tart, míg a komédia elvégződik, mely meglévén, mindjárt levonnák a királyi ékességet rólok és a magok viselt ruhájokra szorulnak.”¹¹⁴ Századunkra már csak a leányszokás maradt fenn. Régente hajadon, eladósorban lévő lányok jártak pünkösdlőni, ám ez is átalakult, és számos szokáshoz hasonlóan itt is a kisgyermek vették át a pünkösdi királyné-hordozó szerepét, jogát. Talán legismertebb a Sopron megyei Vitnyéd faluban gyűjtött pünkösdjárás¹¹⁵, de az ország más területein is fennmaradt a pünkösdlés. A Mátra nyugati, északi vidékein pl. a 30-as 40-es évekig még szintén élt ez a szokás. Volly István a 40-es évek végén megjelent füzetében Galgahévízen, Parajd-Sófalván, Nemespátrón, Szentistvánon lejegyzett pünkösdi szokások leírását közli részletesen.¹¹⁶

Egercsehiben a lányok menyasszonyt is, vőlegényt is választottak maguk közül. A menyasszonynak koszorú volt a fején. Egy szegényebb lány vitte a kosarat. Az udvaron „karajba” álltak, s a kör közepén az ének dallamára a menyasszony és a vőlegény táncolt:

*Mi van ma, mi van ma?
 Piros pünkösdi napja.
 Hónap lesz, hónap lesz
 A második napja.
 Jó me' fogd, jó me' fogd,
 lovadnak kantárját,
 Hogy ki ne tapossa
 A pünkösdyi rózsát.
 Me' fogtam, me' fogtam,
 De elszalajtottam,
 A pünkösdyi rózsát
 Mind kitapostattam.
 Szépek vagytok,
 Lányok vagytok,
 Kertbe mentek,
 Rózsát szennyi,
 Szakad szívem rátok.
 Adjonak, adjonak,
 Amit Isten adott,*

¹¹⁴ Bálint S. 1976: 336.

¹¹⁵ Volly 1949: 62.

¹¹⁶ Volly István: Népi játékok Bp., 1941.

*Mert tudjuk, jól tudjuk,
Hogy az Isten adta.
Az Isten áldása
Szálljon a házokra,
Mint azelőtt szállott
Az apostolokra.*

Ezután almát, tojást, pénzt kaptak.¹¹⁷

A lakodalmas menet mintájára a pünkösddőlés egyes változataiban menyasszony és vőlegény szerepel, de sok helyen a menyasszony vonult kíséretével. Galgahévízen pl. a leányok ünnepi öltözetben, a „menyasszony” fehér ruhában és kendőben, fehér pártaszerű koszorúval, bal karján hímzett kendővel, jobb kezében virággal ment. A „vőlegény”, aki szintén lány volt, a bal füle mellé piros pünkösdi rózsát tűzött. A „főnásznagy” kezében faragott vagy színes papírba csavart, botra tűzött zászló volt. Mellette haladt a „kosaras”, aki az adományokat gyűjtötte. Kíséretül még 8-10 lány csatlakozhatott, akik párosával, zászlósan vonultak.¹¹⁸ Kosaras lányokat a festményen is láthatunk, amint a királynő előtt vonulva, virágot (pünkösdi rózsát?) szórnak a földre. („*Hintsetek virágot / Az Isten fiának!*” - Vitnyéd)

A pünkösddőlés szokása ismert volt Bácskában, a Muravidéken is. A felnőttek szokásaira, a pünkösdi napján tartott lóversenyre, a pünkösdi király és királyné választására is emlékeznek még. Az Alföldön - egyetlen kiskunfélegyházi változattól eltekintve - csak Szeged vidékén volt ismeretes a pünkösddőló, de ez a szokás is immáron már a múlté.

*

Kuklay Antal *Szent Erzsébet*ről szólván egy olyan dologra is hívja fel figyelmünket, amire eddig nem figyeltünk. Egyik tanulmányának előszavában szól arról, hogy 1235-ben, pünkösdi ünnepén avatta szentté Perugiában IX. Gergely pápa Erzsébetet. Ekkor azt is felemlíti, hogy „*a magyar néphagyomány bűvópatakja a pünkösddőlőkben megőrizte azoknak a középkori misztériumjátékoknak a maradványait, melyeknek az a szenttéavatás volt az ihletője, főszereplője pedig a »királynéasszonyka«, akit idegenbe visznek.*”¹¹⁹

Erzsébetet, Gertrudis és II. Endre leányát igen korán, valóban gyereklánként vitték idegenbe, Thüringiába, s adták férjhez. De talán még van valami a Pünkösddőlőben, ami Erzsébetre, a későbbi szent Erzsébetre utal. Ez pedig a rózsa.

A rózsa a pünkösdi énekekben majdnem mindig előkerült. Itt most csak azt a részletet idézzük, amely minden változatban megtalálható:

*Nem anyárol lettem,
Rózsafán termettem,
Piros pünkösdi napján,
Hajnalban születtem.*

„Számos szertartásos énekekben is előfordul a rózs

¹¹⁷ **Magna 1979: 236.**

¹¹⁸ **MN VII. 177-78.**

¹¹⁹ **Kuklay-Z. Horváth 1995.**

„...egy napon, mikor nagy hideg volt, hogy úgy, mint senki ne látná, vinne apró maradékokat az vár kapuja elében az szegényeknek, és ime, elől találá az ő atyja. Csodálkozván rejta ennen maga, mit járna és hová sietne. Megszólajtá: fiam, Erzsébet, hová mégy, mit viszel? Az nemes király leánya... megijede és nem tudá félelmében egyebet mit felelni: im rózsát viszök. Az ő atyja kedig, mint eszös embe, meggondolá, hogy nem volna rózsza virágzásának ideje. Hozzá hívá, és meglátá kelebét. Hát mind szép rózsavirág...”

Meg kell jegyeznünk, hogy - bár Erzsébet nagylelkűségét találóan jellemzi-, vándorlegendával van dolgunk, amely más szentek történetében is felbukkan.¹²⁰ A rózsza később a magyar királyleány ikonográfiájához tartozott.

A rózsza-jelkép útja az ókortól szinte napjainkig végig követhető. A középkori misztika a rózsát, a virágok királynőjét a mennyek királynőjére vonatkoztatta. Számos középkori Madonna-ábrázoláson tart Mária a kezében rózsát jogar helyett. Mária a „tövis nélküli rózsza”: a pünkösdi rózsza is ilyen, és ezért Mária kedvelt attribútuma, csakúgy, mint a rózsákkal teli kosár, amivel Szent Dorottyát és Árpád-házi Szent Erzsébetet jelképezik.

*

A pünkösdlés népszokását egyébként először 1788-ban, *Dugonics András* említi az **Etelka** című regényében: „Értem még magam azt az üdőt, melyben a fiú- és leánygyermek legszébb ruhájokba öltözvén házrul-házra jártanak és apró táncolások között eképpen énekeltek:

*Mimi mama, Mimi mama, piros Pünkösdi napja.
Hónap léssen, hónap léssen a' második napja.
Andorjás bokrétás, felesége jó táncos.
Az Ura sejem szál, a' szolgája arany szál,
Bim-bom bukó-ruca! mire virracc hónap?*¹²¹

A szokást azóta is sokan följegyezték. Kodály Zoltánt kórusmű alkotásra ihlette. A *Pünkösdlő* című kórusműve az egyik legkedveltebb és legnépszerűbb gyermekkari mű, amely - ha a szokás el is tűnik -, immáron örök időkre megőrzi ennek a középkorig visszavezethető szokásnak az emlékét. S hogy eddig biztosan visszavezethető, azt az idősebb Pieter Bruegelnek is köszönhetjük.

¹²⁰ In: **Bálint Sándor**: Ünnepi kalendárium II. 476. l.

¹²¹ **Péter L. 1982: 38.**

IV. A LEGRÖVIDEBB ÉS A LEGHOSSZABB NAPRÓL

*„Tüzt megrakjuk, négyszögre rakjuk.
Egyik szögin ülnek szíp öregasszonyok,
A másikon ülnek szíp öregemberek,
Harmadikon ülnek szíp hajadon lányok,
Negyediken ülnek szíp ifjú legények.”*

*(Szentiváni ének részlete
a zoborvidéki Kolonból)*

EGY KÉP SZÖGLETÉBŐL BETLEHEMBE

(Szent Ferencre gondolva)

Az utolsó fejezetben ismét visszatérünk *Bruegel* festményéhez, a **Gyermekjátékokhoz**. Itt a kép bal sarkában látható egy szobabelső két babázó leánnyal (1. sz.). Fölöttük barna állványon, egy kis zöld színű, fedeles bölcsőféle, mellette pedig egy barna csuhás szerzetes agyagfigurája. Olyan apró ez a részlet, hogy a zsúfolt képen csak a jó megfigyelő veszi észre, vagy csak később gondol arra, hogy itt, ebben a bölcsőben, „mint valami Betlehemben, ott a csecsemő Jézus.”

A képnek ez a részlete azóta mindig karácsony estéjét, Betlehemet és a betlehemi történetet juttatja eszembe, a bölcső pedig a *bölcsőcske* néven ismert, a karácsonyi ünnepkörhöz tartozó, dramatikus, énekes szokást.

A *bölcsőcske* szokása - amelynek szereplői a Józsefet alakító fiút kivéve lányok voltak, s nevét a bölcsőt vivő Máriától kapta - „a karácsonyi rekordációnk¹²² kései biedermeier hajtása” - írja Bálint Sándor majd megállapítja, hogy „van valami idegenes jellege” is. Ez az idegen (német, szláv) jelleg vagy hatás arra a dallamra érvényes elsősorban, amit a szokás gyermekszereplői énekelnek. Egyébként az énekek szövegét - *Volly István* feltételezése szerint - valószínűleg *Mohl Adolf* (1855-1939) győri kanonok írta, aki több betlehemes játékszöveget is írt. Ha ez igaz, akkor Győrtől Mezőségig, a katolikusoktól a reformátusokig nem is olyan nagy a távolság, miként azt a szokás és ének elterjedése mutatja. Az *Észak-mezőségi magyar népzene* című lemezsorozat egyikén, a reformátusok lakta *Buza* falu énekes és hangszeres népzeneje hallható. Ezek között föllehetjük a bölcsőcske szokás énekét is. Ez is, a többi változat is jól mutatja, hogy a verset és a dallamot Dunántúltól Erdélyig sok helyen tudják ma is és kántálnak is véle:

*Betlehem kis falujában
Karácsonykor, éjfél tájban
Fiú-isten ember lett,
Mint kisgyermek született.*

*Őt nevezték Jézuskának,
Édesanyját Máriának,
Ki pólyába takarta,
Befektette jászolyba.*

*Az angyalok fenn az égben,
Mennyei nagy fényességben,
Zengetik az éneket;
Fiú-isten ember lett.*

*Pásztorok a falu mellett
Báránykákat legeltettek,
S hallották az éneket,
Betlehembe siettek.*

*Megtalálták a jászolyba,
Jézuskát az istállóba,
És őt szívből imádták,
Mennynek-földnek királyát.*

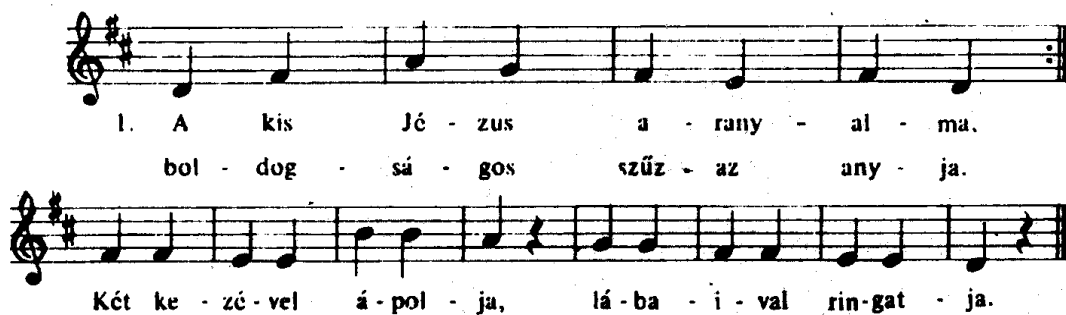
¹²² rekordáció = ünnepköszöntés

Ugyancsak Erdélybe, Székelyföldre vezet bennünket az alábbi kánta, amelynek egyik változatát Juhász Zoltán gyűjtötte *Udvarhelyszék* egyik falujában. E köszöntő ének Ádám és Éva ünnepéhez tartozó *paradicsomi játék* egyik kivált részlete lehetett. E régi hagyományt - még hány ilyen példa van! - az erdélyi református magyarság és katolikus székelység őrizte meg és tartotta fenn napjainkig:

*Paradicsom kőkertjében
Arany szőnyeg leterítve:
Azon fekszik az Úrjézus.
Bal kezében aranyalma,
Jobb kezében aranyvessző.
Fel-fel húzza, lezúdítja,
Zúg az erdő, zeng a mező:
Gyászba borult az esztendő!
Nem láték én szebb gyümölcsfát,
Mint Urjézus keresztfáját,
Vérrel-vízzel virágozik,
Szent lelkéből gyümölcsözik.
Máma karácsony első napja,
Fénylik mint az arany;
És aki ezt megélte,
Méltón megtisztelje!
Éltesse az Isten
A házi gazdáját,
Éltesse az Isten
A benne lakóját!*

A szentkereszt történetét költői módon elbeszélő énekben a kis Jézus kezében *aranyvesszőt* és *aranyalmát* találni. Ez a motívum messze, a középkor hajnaláig vagy még korábbi időkig vezethető.

Egy másik karácsonyi köszöntő ének szerint maga a kis Jézus az aranyalma. A *Kerényi György* lejegyezte Győr-Sopron megyei változatot idézzük:

1. A kis Jé - zus a - rany - al - ma,
bol - dog - sa - gos szűz - az any - ja.
Két ke - zé - vel á - pol - ja, lá - ba - i - val rin - gat - ja.

*A kis Jézus aranyalma,
boldogságos szűz az anyja.
Két kezével ápolja,
lábaival ringatja.
Ó, te dudás, mit szundikálsz?
Fényes az ég, nem kell lámpás.
Verjed, verjed citerád,
zengj Jézusnak szép nótát!*

„Az alma tehát nemcsak a tudás fájának titokzatos gyümölcse, hanem Isten ajándéka, az ő egyszülött Fia is.” - írja az alma-jelkép keresztény értelmezéséről a tudós Bálint Sándor.

Az alma, a betlehem kapcsán érdemesnek is, szükségesnek is tartjuk, hogy egy kicsit bővebben szóljunk a karácsonyi ünnepi szokásokról¹²³, hisz a néhány évtizede még élő szokások legnagyobb része mára már kiveszett a köztudatból. Pedig a téli napforduló pogány ünnepéből kereszténnyé lett karácsony¹²⁴ még ma is az egyik legkedvesebb ünnepünk.

„Karácsony estéjén állítják fel az ünnep igazi jelképét, a *karácsonyfát*. Ezt az északi germán eredetű szokást a protestáns világ csak a XVI. században kezdte újra meghonosítani, s hozzánk csak a múlt század második harmadában került ugyancsak német hatásra. Ez a szokás igen gyorsan elterjedt a társadalom minden rétegében, s azóta is igen nagy népszerűségnek örvend.

A karácsonyfa díszítése ünnep a családban. A fára aggatott cukorka, csokoládé, a díszek közül pedig a dió és az alma a jó és a gonosz tudásának gyümölcset, eledelét, az angyalhaj s más papírból készült dísz pedig a kígyót, a rosszra csábító gonoszt jelképezte. Érdekes művelődéstörténeti emléke is van a karácsonfadíszítésnek. A jog kialakulásának kezdetén a tulajdont általában a testükön hordták, s az ajándékozás is csak olyan formában történhetett, hogy az adományt a megajándékozott testéhez kötötték. Ez az ősi gesztus nyilvánul meg a tárgyak karácsonyfára történő felrakásában is.

A karácsonyesti ajándékozással kapcsolatban is több variánssal találkozhatunk. Egyesek szerint a *keleti mágusok* (Háromkirályok) emlékét példázza, akiket csillag vezérelt az újszülött Jézus jászolyához, s ott lerakták ajándékaikat, a legenda szerint aranyat, tömjént és mirhát. Van olyan magyarázat is, amely szerint az ajándékozás szokása még abból az időből maradt fenn, amikor az év a karácsonnyal kezdődött, s a család tagjai azzal a céllal ajándékozták meg egymást, hogy az új év minden napján annyi szerencse érje őket, mint az első napon. Egyébként az ajándékozás ismeretes volt már a római *szaturnáliákon* is.

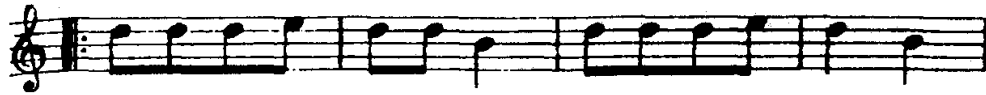
A karácsony ünnepét megelőző nap a bibliai ősszülők: Ádám és Éva napja. Karácsony böjtjének is nevezték, de nevezik ma is, mert ezen a napon estig böjtöltek, tiszta lélekkel várván a Messiást. E böjt estéje tulajdonképpen a *szenteste*, amikor is vidékenként igen sok helyi szokás dívott. A Csilizközben, Radványon a karácsony érkezését a pásztorok trombitaszóval, ostopattogatással jelezték.”

Ide nyúlunk vissza az alábbi versnek az eredete is, amelyről, ha nem írnók oda a szerzőjét, senki nem gondolná, hogy XX. századi költő alkotása. Főként azért, mert meglepő módon még kotta is van mellette! **Csanádi Imréről**, a Fejér megyei Zámolyon született költőről van szó, aki rövid magyarázatot is fűz a verse mellé:

„Ez a kis vers önmagában - olvasva, elmondva - nem az, aminek szántam. Versmondó nem igen talál rá a ritmusára, nem »jön ki«. Dallammal együtt teljes, azzal a dallammal, amelyre megírtam.”

¹²³ Marcell Bélának a **Megjött a szép karácsony** című írásának felhasználásával készült.
In: Csemadok Híradó, 1994/4.8-9.1. (Dunaszerdahely)

¹²⁴ a **karácsony** szláv eredetű szó: az ősszláv átvétel alapján a ‘lépő, átlépő’ - ‘fordulónap, napforduló’ lehetett az eredeti jelentése.

1. Ki pattogtat - durrogtat ka-ri-kás-os - tor - ral?
2. Ki tülkölget - tu-tulgat hosszú ökör - szar-von?
3. Ki kolompol - csilin-gel kolomppal-csengő - vel?

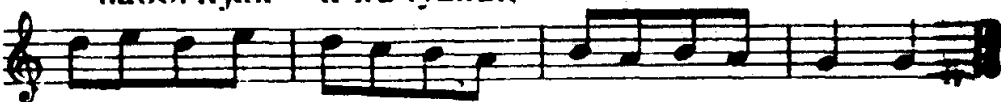
pitt - patt, dirr - durr, ka-ri-kás-os - tor - ral?
tlil - lú - tlul - lú, cif-ra ö - kör - szar - von?
klot - klot, csing - ling, kolomppal-csen-gő - vel?

Ka-rá-csonyi pászto-rok, azok patlog - tat - nak,
pászto-rok, azok durrog - tat - nak,
azok tülköl - get - nek,
azok tutul - gat - nak,
azok kolom - pol - nak,
azok csilin - gel - nek.

zörgetik a kiskapukat, házról házra jár - nak.
háborítják a ku-tyákat,

pohár borért köszöntenek, ka-lácsért kán - tál - nak.

Karácsonyi pásztorok

*Ki pattogtat-durrogtat
karikás-ostorral?
pitt-patt, dirr-durr,
karikás-ostorral?*

*Ki tülkölget-tutulgat
hosszú ökörszarvon?
tlillú-tlullú,
cifta ökörszarvon?*

*Ki kolompol-csilingel
kolomppal-csengővel?
klot-klot, csing-ling,
kolomppal-csengővel?*

*Karácsonyi pásztorok,
pásztorok,
azok pattogatnak,
azok durroztatnak,
azok tiülkölgetnek,
azok tutulgatnak,
azok kolompolnak,
azok csilingelnek,
zörgetik a kikapukat,
háborítják a kutyákat,
háziról házra járnak,
pohár borért köszöntenek,
kalácsért kántálnak.*

*

A szentestén a vacsora után mindenütt nagy gonddal készítették el a karácsonyi asztalt. Csallóközben vacsorára lencselevest, mákos „csikmákat” és öregbabot főztek. Ilyenkor a család minden tagjának az asztalnál kellett ülnie, közösen fogyasztották el az ételt. A gazda-asszonynak nem volt szabad felkelnie az asztaltól, hogy jól üljenek a koldúk. A vacsorát a házu a karácsony felköszöntésével kezdte, majd mindnyájan kevés pálinkát ittak, mézzel ostyát ettek, s utána fogyasztották el a vacsorát. A vacsora után került sor az asztal elkészítésére. Az asztal jobb sarkára a feldíszített karácsonyfa került. Az asztallapra búzaszemekből keresztet rajzoltak, ezt fehér abrosszal terítették le. A fa alá pedig a következők kerültek: fokhagyma, főzőkanál, méz, kalács, kenyér, ostya, alma, dió, bab és lencse. Sok helyütt borsot is tettek az asztalra. Az asztal alatt pedig elkészítették kereszt alakban összekötve a szalmát és egy kosár tiszta búzát. A kalácsot és a kenyeret egymásra rakták, a kenyeret kalappal fedték le. Ezt a kalapot Szent József kalapjának nevezték. Az asztalra helyezett tárgyak és az élelem szimbolikus jelentéssel bírt. Pl. a fokhagymát, ha a ló beteg volt, a farka alá kötötték, hogy meggyógyuljon. A fokhagyma még az élet romlatlanságának megőrzésére is szolgált. A főzőkanál, a kalács, a kenyér és a méz, valamint az ostya az egész évi ételmet biztosította. A kalappal a szerencsét takarták le, hogy az mindig a ház népével maradjon, s a család minden tagja egész évben szerencsés és egészséges legyen. Az alma, a dió, a bab, a lencse az anyagi gazdagságot jelképezte. A babot azért fogyasztották, hogy egész évben sok (elég) nagypénzük (papírpénzük), a lencsét pedig azért ették, hogy mindig elég aprópénzük legyen. A borsot mindig a kakasnak adták, hogy megmaradjon az ereje, de tettek belőle a levesbe is, hogy megvédje a háziak egészségét.

A népi hagyományban fontos szerepe volt a piros almának és a diónak. E két gyümölcs a néphit szerint a természet visszatérő erejét jelképezte, s erotikus szimbólum is. Már a görög mitológia szerint Vénusz, a szerelem istennője is almát ajándékozott kegyeltjeinek, mint ahogy szokásban volt a görögöknél is az új házasoknak almát ajándékozni egybekelésük előestéjén, s ezt megosztva közösen fogyasztották el. A karácsonyesti almát annyi fele vágták el, ahány tagja volt a családnak. A Csallóköz több falujában a lányok az éjféli misére is piros almát vittek magukkal, s az így megszentelt almát másnap, azaz karácsony napján az utcán

fogyasztották el arra várva, hogy férfival találkozzanak. A hit szerint olyan nevű férfi lett a férjük, amilyen nevűvel találkoztak az alma evése közben. Sokan ittak a karácsonyi piros almáról lehulló vízből is, hogy egész évben egészségesek maradjanak. Ilyen vízzel itatták az állatokat is ebből a célból.

A karácsonyi asztalt az ünnepek alatt érintetlenül hagyták, ez az érintetlenség a családi békét jelképezte. Csak az ünnepek eltelte után bontották szét. Addig az ételmaradékokat is gondosan megőrizték, s a szemetet sem vitték ki a házból, ezzel védve a ház szerencsését. Az asztal szétbontása után az ételmaradékokból a baromfiak és az állatok is kaptak, a takarmányt is az állatoknak adták. Az asztal alá helyezett szalmából a tyúkok alá is tettek, hogy a kotlók jól, nyugodtan üljenek, és minden tojás fias legyen. Egy-egy faluban a vacsora után az asszonyok elmentek a szomszéd kazlához, abból maréknyi szalmát csentek s ezt a kotló alá tették, néhány szállal pedig a tűzhelyen begyűjtottak. Hitük szerint ez azt jelentette, hogy minden ilyen szalmára ültetett tyúk egész évben jó tojó lett, s nyugodtan ült a fészken. A begyűjtás pedig az egész évi szerencsét biztosította. Patason hitték, hogy a karácsonyesti kalácsból éjjel a család halottai is esznek. Csilizradványon karácsonyeste az asztalra búzafejes kalácsot tettek. Ez a búzakaráláshoz hasonlóan megfőnt kalács volt, négysoros, mint a búzafej. A búza, a gabona az életet jelentette, s jelenti ma is főként a népi hagyományban. A karácsonyi kalács pedig a testi és lelki erő szimbóluma is volt. A lélek nyugalma érdekében tették az asztalra az imádságoskönyvet, református vidékeken a Bibliát és a Zsoltárt. Az asztal alá rakott szalma, széna és búza fekhelyként szolgált az éjfélkor odalátogató Kisjézusnak. Az asztalt is azért készítették el olyan gazdagon, hogy a jövő is biztosítva legyen élelemben, egészségben.

A karácsonyi vacsora elköltése után a ház népe éjfélig virrasztott, hallgatta az ablak alatt mendikáló gyermekszereget, almát, diót és pénzt osztogatva nekik. Az ének elhalkulása után a felnőttek beszélgettek, régi emlékeket elevenítettek fel, majd elmentek az éjféli misére. Az éjféli miséhez is sok hiedelem, varázslatos szokás fűződik. A néphit szerint az éjfél a szellemjárás ideje, a boszorkányok is ilyenkor a legfélelmetesebbek. Ismeretlenségüket azonban ezen az éjjelen nem tudják megőrizni, mert a Luca székére felállva az éjféli misén felismerhetők. Háttal állnak az oltárnak.

Az éjféli mise a szerelmi varázslatoknak is igen kedvezett. Hitték, hogy a miséről hazamenő lányok, ha megkerülték a gémeskutat s beletekintettek a vízbe, meglátták benne jövődöbeli-jük arcát. Sokfelé a lányok a ruhájuk alá rejtett edényben, pohárkában mézet vittek magukkal a misére, ezt a pappal észrevétlenül megáldatták. Ezzel azután bekenték a választott legény ruháját, s így megnyerték a szerelmét is.

Több hiedelem fűződik karácsony napjához is. Ezen a napon csak a templomba mentek, egyébként nem hagyták el a házat, nehogy a szerencsét is elvigyék.

*

Ezen rövid ismertetés után, amelyet a csallóközi népszokások legjobb ismerőjének, Marcell Bélának¹²⁵ köszönhetünk, térjünk vissza a kiinduló képhez és jelenethez, Bruegel festményéhez: pontosabban a kép sarkának említett részletéhez. Szóltunk a bölcsőről, a benne fekvő kisedről, majd a karácsonyi szokások egy részéről, de a barna csuhás, ferences barátról még nem. Bizonyára nem véletlenül került a bölcső mellé. Lapozzuk fel a *Fioretit*, Szent Ferenc *Virágoskertjét*. Ennek 42. fejezetében olvashatunk arról a „szépséges csodáról”, mint látogatta meg Szűz Mária az egyik jámbor frátert, és „tette fiacskáját karjaiba”. Az offidabéli Konrád testvéréről szóló történet kapcsán írja Antal Lukács, a Fioretti fordítója, hogy a „ferencesek a

¹²⁵ Marcell Béla: Megjött a szép karácsony című írásának felhasználásával készült. In: Csema-dok Híradó, 1994/4. 8-9. 1. (Dunaszerdahely)

gyerek Jézus iránt való odaadó szeretetet rendjük alapítójától örökölték. A *Poverello* állította *Greccióban* az első betlehemes *jászolyt* s ő initiálta ezzel a betlehemezés világszerte elterjedt szokását.”¹²⁶

Ezt a szokást vette át azután - bizonyára ferences iskolák közvetítésével - a népi gyakorlat, és a tanult, látott, hallott - irodalmi, műköltői minták alapján - módosította a ma is élő betlehemi szokást, betlehemjárást, amelyet gyermekkoromban, a bukovinai betlehemesek jóvoltából még láthattam, átélhettem én is.

Erre emlékeztet tehát a *Gyermekjátékok* sarkában lévő kis részlet, a bölcsőcske és a ferences barát figurája.

¹²⁶ Fioretti 1980: 525.

HOSSZÚ, MINT A SZENT IVÁN NAPI ÉNEK

(Rejtett kincseink)

Bruegel festményén a távolba vezető városi utca legtávolabbi - alig látható - részén tűzgyújtást látunk (44. sz.). S ha a kép valóban június 24-ét, **Szent Iván (Keresztelő Szent János) napját** mutatja, akkor ez a homályos részlet számunkra is fontos lehet, hiszen jeles napjaink egyik letűnt ünnepét juttatja eszünkbe.

A **Szent Iván** naphoz fűződő rítusokat csaknem egész Európában ismerték. A keresztény világban a nyári napforduló körüli Keresztelő Szent János ünnep az V. században lett általánossá.¹²⁷ A szláv **Iván** elnevezés arra utal, hogy a szokást a kereszténység igen korai, még bizánci hatás alatt álló szakaszában, délszláv közvetítéssel vettük át. (Nálunk a június hónapot Szent Iván havának nevezték.)

A „**Virágos-Világos**” **Szent János**, avagy **Szent Iván napja** az egyházi év legjelesebb napjainak egyike. *Szent Ágoston* (354-430) így ír erről a napról, amely bár nem „pirosbetűs”, de mi mégis most ide soroltuk: „*A megszentelt János születését ünnepli az Egyház. Nincs más az atyák között, akinek születésnapját ünneppel ülnék meg, csak Jánosét és Jézusét...*”

Jézus születésnapja, karácsony, a téli napfordulóra került, Jánosé pont a másik „végére” esik az évnek, vagyis a napfordulóra. Az egyik az év legrövidebb napja, a másik a leghosszabb. Innen a „világos” elnevezés is: „*Világolj, világolj, világos Szent János!*”

A magyar és az azzal érintkező nyugati- s délszláv nyelvterület peremén még a 20. század első harmadában is fennmaradó színes szokások jellegére és történeti mélységeire utalva Temesvári Pelbárt (1435-1504 k.) többek között szól arról, hogy az Egyház János születésének napját megünnepli „*tűz vagy égő fáklyák készítésével*” Ez azt jelenti „*először, hogy megmutassa, hogy János csontjai megégettettek Sebaste városá-ban, mely valaha Samaria volt... Másodszor azt jelentve, hogy Krisztus mondása szerint ő volt a lángoló és világító lámpás.*”¹²⁸

És harmadszor is jelent valamit, tehetnénk hozzá. Azt, amit megemlégettünk egy fél mondatban, de amiről a népszokások „üzenete” szól:

*Virágos Szent János,
Éccakád világos.
Míg előtted leszek,
Tiszteletet teszek.
Légy azután homályos!*

*

Bod Pétertől e nap szokásaival kapcsolatos értékes leírás maradt ránk:

„Ezen a napon ilyen dolgokat szoktak cselekedni:

1. A gyermekek szemetet, csontot egybeszednek, hogy ezt megégették és füstöt csinálnak, amelynek az okát tartják, hogy a tájba a pogányok körül tüzet szoktanak volt tenni, hogy a kígyók ne szaporodjanak ott, minthogy ez Szent János napja tájában szokott lenni, a keresztények... a tájban tüzeket tettek, azokat általszökdösdék és azt kívánták, hogy minden szomorúságuk égjen el.

¹²⁷ Dömötör T. 1979: 141.

¹²⁸ Dömötör T. 1979: 143.

2. Égő üszköket szoktak kezekben hordozni és azokkal a határokat kerülni, azt gondolván, hogy így áldatik meg az ő földeiknek termése.

3. Némelyek hegyeken ezen a napon kerekeket forgatnak, amelyek azt jelentik, hogy a nap már az égen felső pontjára hágott és minden dolgok változnak.”¹²⁹

A tűz tisztító, gonoszűző erejébe vetett hit alapja a Szent Iván-napi tűzugrás szokásának is. Az ekkor gyűjtött tűzről azt tartották, hogy megvéd a köd, a jégeső és a dögvész ellen, elősegíti a jó termést. A szertartásos tűzugrásnak egészség- és szerelemvarázsló célzata is volt. Erre a tűzgyújtásra ma már csak a legidősebbek emlékeznek, ők azonban fiatal korukban a szokás aktív résztvevői voltak.

A tűzrevaló majd minden lehetett. Általában a lányok gyűjtötték a tűzrevalót, sőt a tüzet is ők gyűjtötták meg. E tűz körül négy szögben ültek a leányok, legények, az asszonyok és a férfiak. A szokás lényeges része volt a szerelemvarázslás: nem véletlen, hogy a „szentnek” mondott énekek közben párosító és kiházasító dalokat énekeltek. Ez hosszú felsorolás lehetett - s az éjszaka is hosszú volt -, hisz nem véletlenül született meg, és innen ered az ismert szólásunk: „Hosszú, mint a szentiváni ének.”

A magyar szentiváni szokásoknak lényeges eleme volt a szerelemvarázslás, ill. az ezzel kapcsolatos jóslások. Mindez a tűz körül történt ahol ugráltak, énekeltek, táncoltak, „olykor már ez pogány babonába fulladt”. Az un. „szentiváni énekek” elsősorban a palóc vidékeken, főként Hont, Nyitra, Bars megyékben és körzetükben voltak ismertek. A legutóbbi időkig a Zoborvidéken maradt fenn a „hosszú szentiváni ének” és a tűzugrás szokása:

Ég a tyűz. Szent-i-vá-nyi tyűz. Hadd ég-jen csak
Ég a tyűz. Szent-i-vá-nyi tyűz. Hadd ég-jen csak
Ég a tyűz. Szent-i-vá-nyi tyűz. Hadd ég-jen csak

Hagy lo-bog-jon min-den sán-ta meg-gyó-gyul-jon.
Hagy lo-bog-jon a vi-lág ne vi-as-kod-jon.
Hagy lo-bog-jon az ép-kéz-láb meg-gyó-gyul-jon.

Ég a tyűz. Szent-i-vá-nyi tyűz.

Ég a tyűz. Szentiványi tyűz.
Hagy égjen csak, hagy lobogjon,
Minden sánta meggyógyuljon.

Ég a tyűz, Szentiványi tűz.
Hagy égjen csak, hagy lobogjon,
A világ ne viaskodjon.

¹²⁹ Dömötör T. 1979: 145-46.

Ég a tyüz. Szentiványi tűz.
 Hagy égjén csak, hagy lobogjon,
 Az épkézláb meggyógyuljon.
 Ég a tyüz. Szentiványi tűz.¹³⁰

Danczi Lajos római katolikus plébános szerint Gímesen a következőképpen tartották a népszokást:

„Keresztelő Szent János napjának előestéjén a legények és leányok tüzet raktak a falun kívül 3-4 domb tetején egymástól 1/2 vagy 1 km távolságra. Este volt és csend - így a tűz messze látszott, a hang pedig messzire szállt. Az egyik dombról a másikra énekszóval felelgettek. E közben a tűz körül táncoltak és átugrálták a tüzet. Az ének befejezésekor cseresznyefüzért osztogattak a gyerekeknek. A hamvadó tűz felett farkasalmát és egyéb gazokat füstöltek s ezeket hazavitték orvosságnak.”

Az első dallamfeljegyzést egyébként *Atovich Ferenc* közölte 1900-ban az *Ethnographiában* Alsó-Csitárról. Ez alapján az énekek valószínűsíthető sorrendje a következő lehetett:

1. Gyülekezés (*Jelenti magát Jézus...*)
2. A tűz megrakása, körülülése, és az ülésrend kialakítása (*Tüzt megrakjuk...*)
3. Összeéneklések (*Szentiváni tiszta búza..., Ki lovai vannak..., Ki ökrei esznek..., vagy Ki libái esznek...*)
4. „A virágok vetélkedése”. (Közben füveket szórnak a tűzbe.)
5. A tűz águgrása: a megnevezett párnak át kell ugrania a tűzön.
6. Körtáncok és szétszéledés.¹³¹

Ág Tibor a hatvanas években, *Manga János* az 1930-as években, *Kodály* a század első évtizedében gyűjtött be itt számos változatot. Most ezen feljegyzéséből adunk közre egy csokorra valót azzal, hogy a Zoborvidék majd minden falujában élt a szokás és ezért számos változatban ismert szinte máig.¹³²

Poco rubato

1)

1. Szent - i - vá - nyi tisz - ta bú - za,
 ki - haj - lott a gya - log - út - ra,
 se - lém szál a ha - ja, Ma-gyar l - lo - na,
 ha-ján fő - lű gyöngy-ko-szo - rú - ja, gyöngy .

1) 2. 3.

¹³⁰ Jókai-Simek 1978: 37.

¹³¹ Kodály 1989: 252-62.

¹³² Ág 1996: 62-68.

Parlando

Ki - lo - va - i van - nak a nagy he - gyek a - latt ?
 Ott is, ott van - nak a Gál And - rás - é.
 R.: Se - lém sár, a jó Ma - gyar I - lo - ná - nak,
 ha - ja fű - lű, gyöngy - ko - szo - rú gyöngy.

Tyű-zit meg-ra - kat - tya ve - lá - gos Szent Já - nos,
 Ve - lá - golj, ve - lá - golj, csak agy - gyig ve - lá - golj,
 Míg én ná - lad le - szek. Ha én tő - led el - mék,
 te is el - a - lu - gyál.

Je - len - tyi ma - gát Jé - zus há - rom - szor esz - ten - dő - ben,
 Jé - zus ma - gát úgy je - len - ge - tyi már.

1. Ve - te - ke - dik vé - lem há - rom fé - le vi - rá - g.

1-7. Vi - rá - gom, vé - led el - me - gyek,

vi - rá - gom, tő - led el - sem ma - ra - dok. *)

Mél ma - gas vót a fá,
á - ga el - á - ga - zott

a ten - ge - ren á - tal haj - lon - gott.

1. E - gyik á - ga haj - lott
2. Má - sik á - ga haj - lott

(bar - na le - gény) ud - va - rá - ba,
(szől - ke le - ány) ud - va - rá - ba,

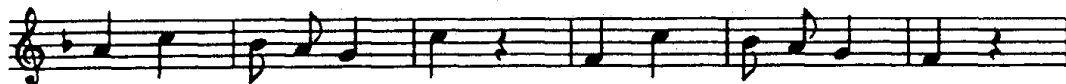
1-2. Se - lem sár ha - jó Ma - gyar I - lo - na

ha - ján fe - lő gyongy ko - szo - rú, gyongy.

a ten - ge - ren is.

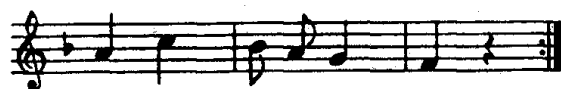
No tik ap - ró gyi - á - kok, las - san cse - ges - se - tek:
hagy a - lu - gyon Má - ri - a pi - ros nap - fő - kő - tyig.

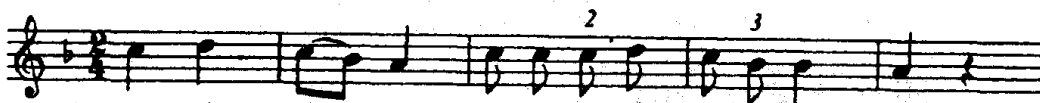
Ren - gő a - lá ren - gő, sza - la - ji ződ - ág - ra:

sza - la - ji szép ződ - ág - ra, mind Ma - gyar - or - szág - ra,
Ha a di - ó meg - é - rik, a le - ve - le el - hull

ren - gő, a - lá ren - gő.
ren - gő, a - lá ren - gő.

1. Ha jén vol - nék a bu - da - i ne - mes asz - szony,
2. Meg - ön - tőz - ném hi - deg kő - kút - nak vi - zi - vel,
3. Rend - ben ül - nek a szép lá - nyok, szí - ple - gí - nyek:

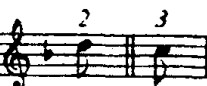
el - sőp - re - ném a bu - da - i nagy pi - a - cot:
be - hin - te - ném ap - r - pün - kős - di rú - zsá - val.
rend - be níz - nek a tű - kör - ben, a tű - kör - ben.

4. Ha ja tű - kör nem ha - zud - na,

én - ná - lam - nál szebb sem vol - na, jobb sem vol - na.

*

Amikor először jártam fent a Zoborvidéken, azzal a kívánsággal jöttem: bárcsak fel lehetne venni, vagy feleleveníteni az eltűnőfélben lévő tűzugrást. Hisz az idősök közül többen emlékeznek erre még, és tudják az itt énekelt dalokat is.

Kérésünkre Gimesen meg is próbálták felújítani, bár az a vasárnap kicsit zsúfolt lett. A nagymise a futballmeccs és a litánia közti egy órában aztán majdnem sikerült. Mert ebéd után 1 órakor, amikor gyülekeztünk a temető árka mellett, ránk zúdult egy váratlan és hívatlan zivatar. Annak elcsendesedése után próbálkoztunk tüzet rakni. Lassan kialakult a négyszög is, de nem volt teljes. Itt voltak népviseletben a leánykák, a kis legények, az idős asszonyok és a menyecskék, de hiányoztak a férfiak, vagyis a negyedik oldal. A dal is akadozott, bár fotózás lévén itt az nem volt akkor lényeges. Ám ekkor váratlanul három idős asszony ismeretlen dallal lepett meg bennünket, amit az ott lévő ismerősök is csodálkozva hallgattak. Hárman letörtek egy-egy zöld ágat, és a parázsló tűz fölé hajolva énekeltek: mintha az elmúlt korokat, s az elmúlt éveiket varázsolták volna vissza.

Ennél szebb befejező képet nem is nagyon tudnék álmodni. Hisz ez így, töredékeiben mutat egy elmúló szokást, de egyúttal a hamvadó tűz parázsánál valaminek az újjáélesztését is láttatja. Vagy csak annak szándékát, ami jelen esetben még fontosabb. Mutat három nénikét, azaz három Párkát. Így, ezzel a mitologikus hármas alakjukkal, beteljesedett életükkel, megőrzött és tovább mondott énekükkel sorstársaink lehetnek ők, akik óvnak és figyelmeztetnek közös kincseinkre: dalainkra és életünkre.

UTÓSZÓ

Minden történetet az elején kell kezdeni, de hogy ennek hol az eleje, azt nem tudom pontosan. Az előzményt már jobban, vagyis vannak sejtéseim. Mondjuk ott kezdődik, hogy Anna leányunk születése után Baka Istvánnak köszönhetően a *Kincskereső* című folyóiratban megjelent kétszer is egy tervezett sorozatnak a fele, mindkétszer „**Levelek Annának**” címmel. Ebből aztán összeállt már egy fél könyv, szerződést is kaptam a továbbiak megírására, de a leadás egyik akadályát többek között az jelentette, hogy a *síppal, dobbal, nádi hegedűvel* szóló résznél sehogy nem tudtam azt megfejtetni, hogy a nádi hegedű miként került az énekbe? (Másfél évtized múlva sikerült csak.) Erről a kéziratról közben el is feledkeztem, amikor egy pakolásnál ráakadtam és elküldtem Székesfehérvárra ezt a régi, de sokban módosult anyagomat: ebből lett aztán a **Mély kútba tekinték** című kis könyvem, aminek a második része volna ez a könyv. (A harmadik pedig most készül.)

De ennek a másodiknak, pontosabban a könyv második felének is külön története van. Ennek kezdete alighanem odáig nyúlik vissza, hogy olaszországi barátaimtól, elsősorban Szőnyi Zsuzsától (a festő Szőnyi István Rómában élő leányától) időről időre kaptam szép, színes könyveket: így kaptam meg a milánói Rizzoli kiadásában a **Bruegel** festményeit bemutató albumot is. (Ez itthon nem volt akkor kapható.) Közben elolvastam *Bob Claessens* kis könyvét, amelyik **Szeretem Bruegelt** címen jelent meg. Ekkor már valahol megszületett bennem az a gondolat, hogy jó volna valami hasonlót írni a gyerekeknek. Igen ám, de ehhez eredetiben is kell látni a festményeket, ebben biztos voltam és ez így igaz minden egyéb képzőművészeti alkotásra, amiről bárki hitelesen kíván szólni. Mert bár „betéve tudtam az egész anyagot”, mint a magolós diák, eredetiben csak azt ismertem, ami a Szépművészeti Múzeumban volt látható, és ez összesen egy festmény.

Viszont felfedeztem, hogy Bécsben, a Kunsthistorisches Museumban egy tucatnál is több kép látható. Tehát, el kell oda menni, de hogyan? Akkor (ez a hetvenes évek, amit már el sem hisznek az újabb generációk, szinte mesének vélik,) három évente lehetett egyszer nyugatra menni minimális valutával. De az sem volt könnyű. Ha viszont valaki kapott személyes meghívást, akkor évente is mehetett. A véletlen segített abban, hogy megismerkedtem a Bécsben élő és tanító Deréky Pállal, akinek elmondtam az óhajomat. Hamarosan meg is érkezett a hitelesített, pecséttel ellátott meghívólevél, s beadás után néhány hónappal meg is kaptam az útlevelet. És mentem Bécsbe, ahol egy egész napot töltöttem a Kunsthistorisches Museumban, és hosszan időztem s jegyzeteltem abban a teremben, ahol a Bruegel képek találhatók.

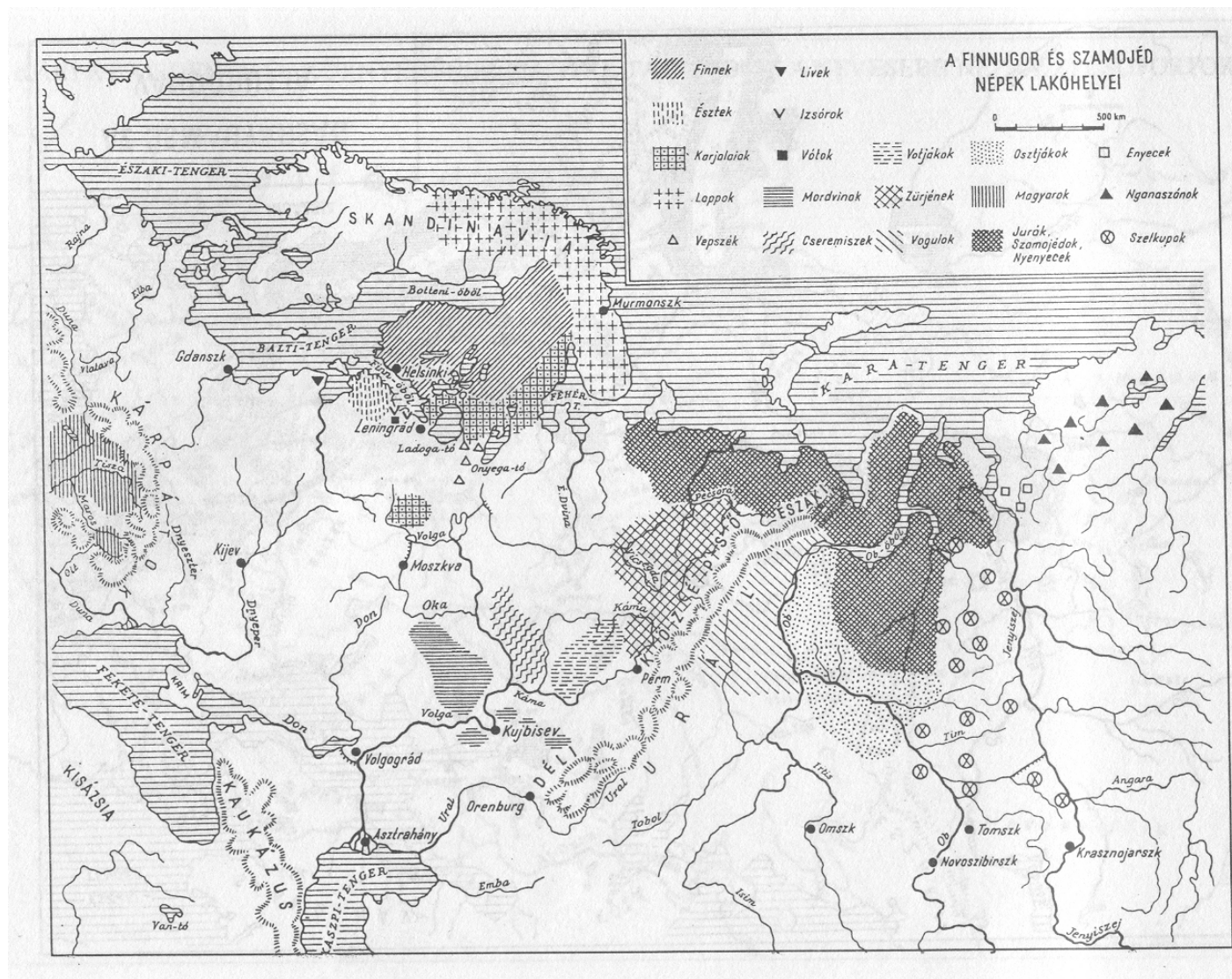
És most jön a történet másik, fontosabb fele, hisz elhatározásomnak megfelelően könyv írásáról ezután sem mondtam le. El is készítettem néhány fejezetet: elsősorban a *Gyermekjátékok*, a *Farsang és Böjt csatája* című képről, de írtam a *Közmondásokról* is, ami nem itt található. Ez a néhány rész elkészült, de megjelentetni egyet sem tudtam s könyvvé nem is nagyon érett meg az anyag, pedig direkt ezért elutaztam később még Prágába is. (Szerencsémre, teszem hozzá most.) Aztán sokáig semmi nem történt a kézirattal. De időközben Borbála leányunknak, mint végzős óvónő jelöltnek szakdolgozati témát kellett választania. Mivel már néptáncoktató is volt, én Bruegelnek a **GYERMEKJÁTÉKOK** című képét javasoltam elemzésre azzal, hogy átadom, amit eddig írtam, és segítek a szakanyag beszerzésében is. Egy éves rábeszélés után fogadta el, de aztán szépen és sikeresen meg is csinálta. Így és ezután kaptam én vissza, illetve kértem vissza és lassan könyvé, pontosabban egy könyvnek egy részévé érett. Így született meg az **ÁLMODIK A MÚLT** című könyvem, aminek a két utolsó fejezete szól Bruegelről.

Minek köszönhetem ezt a könyvet, kérdezheti a kedves Olvasó, de én is kérdezhetem magamtól: a bécsi útnak, Bob Claessens kis könyvének, a Rizzoli albumnak, Annának vagy Borbálának? Vagy annak, hogy közel két évtizeddel ezelőtt elhatároztam, hogy írok egy sorozatot a gyerekeknek a magyar népdalról, s ennek kapcsán a magyar múltról? Vagy annak, hogy - egy másik elhatározásom szerint - Bruegelről is akartam könyvecskét írni? S hogy miért épp róla, azt hiszem ez az olvasott részből kiderült. Itt röviden csak annyit, hogy Bruegelt - a flamand szerzővel szólva - valóban szeretni kell. És szeretni kell - szeretni lehet! -, a síposokat, dobosokat, hegedűsöket; Szent Lászlót és Juliánus barátot; az Istvánokat és az Istvánokat köszöntőket, az Istvánokról éneklőket; a szomorú embereket és a vidám fickókat, a farsangolókat és a böjtölőket. Akik a Dunán innen s túl a Dunán, és túl a Tiszán laknak. Akik a Palócföldön, akik a Székelyföldön, akik az Uralon túl vagy a Németalföldön éltek és élnek. És szeretni kell a hétköznapiakat és az ünnepeket. Örölnék, ha ez lenne e kis könyv egyik tanulsága.

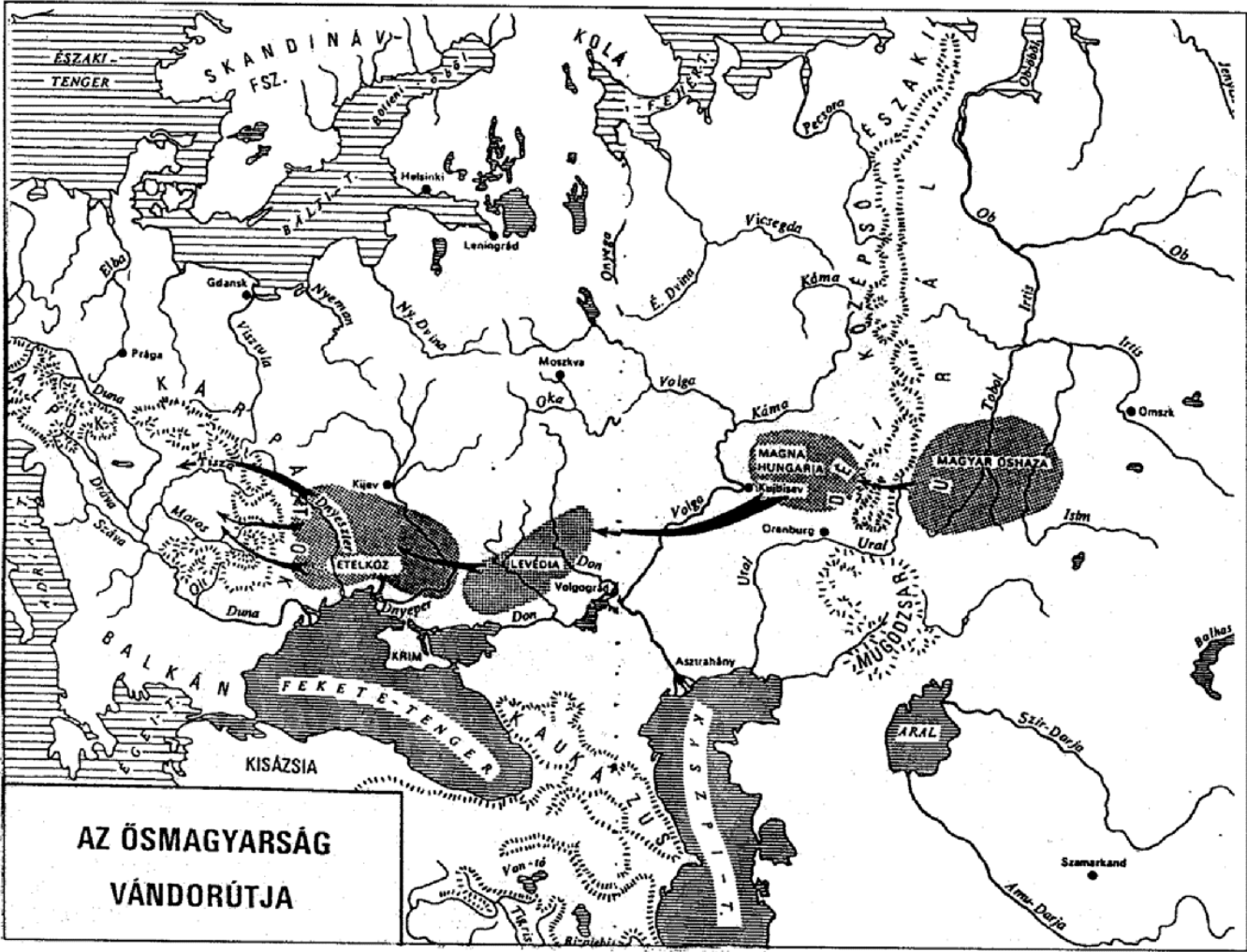
Móser Zoltán

MELLÉKLET

1. Térkép I. A finnugor és szamojéd népek

A honfoglaló magyarság útja

3. Térkép III.
A magyarság területi rétegződése és elhelyezkedése

4. Színes kép I.
Bruegel: Gyermekjátékok

5. Színes kép II.
Bruegel: Farsang és Böjt csatája

6. Színes kép III.
Bruegel: Esze-iszom ország (Eldorádó)

BIBLIOGRÁFIA

- Ág** 1996 = Ág Tibor: Ki népei, vári vagytok. Komárom - Dunaszerdahely, 1996.
- Bálint S.** 1976 = Bálint Sándor: Karácsony, Húsvét, Pünkösöd. Bp., 1976.
- Bálint S.** 1977 = Ünnepi kalendárium I-II. Bp., 1977.
- Darvas G.** 1975 = Darvas Gábor: Évezredek hangszerei. Bp., 1975.
- Diószegi** 1973 = Diószegi Vilmos: A pogány magyarok hitvilága. Bp., 1973.
- Dobszay** 1984 = Dobszay László: A magyar dal könyve. Bp., 1984.
- Dömötör S.** 1968 = Dömötör Sándor: A biri Bachus nagyállói bevonulása 1790-ben. In: Szabolcs-Szatmári Szemle 1968. 1. sz.
- Dömötör T.** 1979 = Dömötör Tekla: Naptári ünnepek-népi színjátszás. 2. kiadás Bp., 1979.
- EMSzT** 1982 = Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár III. Bukarest, 1982.
- Endrey-Zolnay 1986** - Endrey Walter-Zolnay László: Társasjáték és szórakozás a régi Európában. Bp., 1986.
- Faragó-Fábián** 1982 = Faragó József - Fábián Imre: Bihari gyermekmondókák. Bukarest, 1982.
- Fioretti** 1980 = Assisi Szent Ferenc és a Fioretti. Bp., 1980.
- Gágyor** 1982 = Gágyor József: Megy a gyűrű vándorútra I-II. Bp., 1982.
- Gazda** 1980 = Gazda Klára: Gyermekvilág Esztelneken. Bukarest, 1980.
- Gegő** 1838 = P. Gegő Elek: A' moldvai magyar telepekről. Budán, 1838. (Reprint kiadása: Állami Könyvtérjesztő Vállalat, 1987.)
- Hintalan-Lázár** 1980 = Hintalan László-Lázár Katalin: Gyermekjátékok. (Hévizgyörk, Pest m.) Szentendre, 1980.
- Horváth I.** 1971 = Horvát István: Magyarózdi toronyalja. Kolozsvár, 1971.
- Huizinga, J.** 1944 = J. Huizinga: Homo ludens. Atheneum 1944. (Reprint kiadás: Szeged, 1990)
- Jókai-Simek** 1978 = Jókai Mári-Simek Viktor: Kár lenne elfelejteni. Bratislava, 1978.
- Kiss Á.** 1891 = Kiss Áron: Magyar gyermekjáték-gyűjtemény. 1891. (Reprint kiadás: Bp., 1984.)
- Kodály** 1964 = Kodály Zoltán: Visszatekintés I-II. Bp., 1964.
- Kodály** 1989 = Kodály Zoltán: Visszatekintés III. Bp., 1989.
- Kósa** 1976 = Kósa László: Néphagyományunk évszázadai. Bp., 1976.
- Kuklay - J. Horváth** 1995 = Kuklay Antal - J. Horváth Tamás: Ki voltál Te Erzsébet? Sárospatak, 1995.
- Lackovits-Lukács-Varró** 1995 = Lackovits Emőke-Lukács László-Varró Ágnes: Íme az én népem. Székesfehérvár, 1995.
- Lajos Á.** 1940 = Lajos Árpád: A magyar nép játéakai. Bp., 1940.

- László Gy.** 1982 = László Gyula: 50 rajz a honfoglalókról. Bp., 1982.
- László Gy.** 1993 = László Gyula: A Szent László-legenda középkori falképei. Bp., 1993.
- Lukácsy A.** 1981 = Lukácsy András-Kass János-Weöres Sándor: Gyermekjátékok. Bp., 1981.
- Makkai - Nagy** 1993 = Makkai Endre - Nagy Ödön: Adalékok a téli néphagyomány ismeretéhez. MNGy XX. kötet. 1993.
- Magyarországi zenetörténet I.** = Magyarországi zenetörténet I. Középkor. Szerkesztő Rajeczky Benjamin. Bp., 1988.
- Manasz** 1979 = Manasz. Kirgisz hősének. Bp., 1979.
- Manga** 1979 = Palócföld. Bp., 1979.
- Mari szövegek** 1961 = Beke Ödön: Mari szövegek III. Bp., 1961.
- Mérci-Binét** 1975 = Mérei Ferenc - Binét Ágnes: Gyermeklélektan. Bp., 1975.
- MN VI.** = Magyar Néprajz VI. Népzene, néptánc, népi játékok. Főszerkesztő Dömötör Tekla. Bp., 1990.
- MN VII.** = Magyar Néprajz VII. Népszokások, néphit, népi vallásosság. Főszerkesztő Dömötör Tekla. Bp., 1990.
- MNL** = Magyar Néprajzi Lexikon I-IV. Főszerkesztő Ortutay Gyula. Bp., 1977-82.
- MNT I.** = A Magyar Népzene Tára I. Gyermekjátékok. Sajtó alá rendezte Kerényi György. Bp., 1951.
- MNYÉSZ** = A magyar nyelv értelmező szótára III. 1965.
- A magyarság néprajza IV.** = A magyarság néprajza. Bp., 1937.
- O. Nagy Gábor** 1976 = O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Bp., 1976.
- Penavin O.** 1968-78 = Penavin Olga: Szlavóniai (kórogyi) szótár I-III. Újvidék 1968-78.
- Péter L.** 1982 = Péter László: Kodály Szegeden. Szeged, 1982.
- Ph. Ariés** 1987 = Phillipe Ariés: Gyermek, család, halál. Bp., 1987.
- Sárosi** 1973 = Magyar népi hangszerek. Bp., 1973.
- Somogy** 1988 = Grandpierre K. Emil: Magyarok ezeréves éneke: munkaszimfónia. Somogy, 1988 (XIV. évf.) 2. sz.
- Sütő** 1977 = Sütő András: Engedjétek hozzám jönni a szavakat. Bukarest, 1977.
- Sütő A.** 1982 = Sütő András: Gyermekkorom tükörcserepei. Bp., 1982.
- Vargyas** 1981 = Vargyas Lajos: A magyarság népzeneje. Bp., 1981.
- Vasas** 1993 = Vasas Samu: A kalotaszegi gyermek. A személyiségfejlődés népi hagyományai Kalotaszegen. Bp., 1993.
- Volly I.** 1941 = Volly István: Népi játékok. Bp., 1941.
- Zolnay** 1975 = Zolnay László: Ünnepek és hétköznapiak a középkori Budán. Bp., 1975.
- Zolnay** 1977/1 = Zolnay László: Kincses Magyarország. Bp., 1977.
- Zolnay** 1977/2 = Zolnay László: A magyar muzsika régi századaiból. Bp., 1977.